Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988
чылдың
сентябрь
21
среда
№ 219 (13819)
1925 чылда
үндезилеттинген.
Өртээ 3 копеек.

ДЕМНИГ ШИМЧЕНИР ҮЕ, ПРАКТИКТИГ АЖЫЛДАР ҮЕЗИ

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Красноярскиге чугаазы

Эштер, Сибирь черге мээң чаңгыс эвес удаа келгеним бо. Алтай крайга, Новосибирск обласка чораан, Иркутскиге болгаш Красноярскиге орук ара кирген мен. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары апарган үемде Тюмень область-биле таныжып көрдүм. Ынчан ол чорааным чугула-даа, ажыктыг-даа болган деп билип чоруур мен. 1986 чылдың чайынында Ыраккы Чөөн чүктүң улуг девискээрлери болур Приморск болгаш Хабаровск крайларның ажылчы чоннарының амыдыралы, ажыл-чорудулгазы-биле таныштым.

Ам Красноярск крайда келгеним бо. Маңаа чорупп турар үемде бүдүрүлге коллективтеринге бардым, ажылчыннар-биле беседалаштым, Шушенск районга чер ажылдыглар-биле ужуражыышкын болду. Эртемденнер болгаш специалистер-биле, крайның, хоорайларның болгаш районнарның удуртукчулары-биле ужураштым. Ниитизи-биле алырга, бо бүгү чүгле силерни эвес, харын бүгү чуртту сонуургадып, дүвүредип турар айтырыгларны мээң улам эки билип алырымга дузалаар.

Экономиктиг реформаны, политиктиг системаның реформазын, совет ниитилелди демократчыдарын ханыладыр талазы-биле чугула шиитпирлерни хүлээп алган партияның XIX конференциязының соонда, ол шиитпирлерни күүседир талазы-биле идепкейлиг, практиктиг ажылдың үези келген. Бис ам эде тургустунуушкун политикалыг бис, ол улуг сорулгаларны шиитпирлээринче, бистиң ниитилеливисти чаартырынче, совет ниитилелди чаа шынарже шилчидерин хандырары-биле оңу чаа деңнелче көдүрериңче угланган политикалыг бис. Мен бодаарымга, ол дээрге эде тургустунуушкунуң бирги үе-чадазының улуг чаалап алыышкыны-дыр. Ооң кол угланыышкыннарының талазы-биле бистерде улуг шиитпирлер бар болгай.

Ажыл-херекти канчаар чорударын сайгарып билип алыр ужурлуг турган. Ол бүгү бедүүн эвес чорупп турган, ынчалза-даа бүгү ниитилелдиң киржилгези-биле, ылавылалдыг болган. Ам кончуг харысалгалыг үе-чада келген, бистиң шуптувустуң кады ажылдап кылып алган шиитпирлеривисти боттандырарының үези келген, ооң-биле кады демги ажыл база уламчылаар. Ындыг болганда, бистиң эде тургустунуушкун политикавыс практиктиг боттанылга болуп шилчип турар болганда, эде тургустунуушкун партия организациязы бүрүзүнүң, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнүң, область, республика, край бүрүзүнүң, чурттуң бүгү ишчилериниң болуп хамааржыр-дыр. Ол, чугаажокла, силерге, сибирьжилерге база хамааржыр.

СЭКП Төп Комитеди болгаш Совет чазак Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң хөгжүлдезинче улуг кичээнгейни салып турар. Ол хамыктың мурнунда ук девискээрлерниң ойнап турары ролю-биле тайылбырлаттынар. Моон ыңайлаанывыс тудум-на, олар бистиң күрүневистиң салым-чолунга улам улуг ужур-дузалыг болурлар.

Совет Эвилели мында Азия диптиң күрүнелери болгаш улустары-биле кожа туруп турары база эвээш эвес ужур-дузалыг. Ынчангаш даштыкы политика-даа талазы-биле алырга, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк аажок улуг ужур-дузалыг-дыр.

Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктү шиңгээдип алыры — бистиң ниити национал сорулгавыс. Ажылдап кылдынган болгаш хүлээп алдынган программалар чогум-на харын ынаар угланган. Олар чамдык талада, харын-даа чугула чүүлдер талазы-биле арай-ла чиг болуп магатчок. Бис ону билип турар бис, эртемденнер-даа, ажыл-агый удуртукчулары-даа чамдык чүүлдерни база сүмелээннер. Маңаа, Красноярск черге, ужуражыышкыннар болгаш беседалар борта көдүрлүп турган айтырыгларны барымдаалап, ук программаларга эдилгелерни киирер ужурлуг дээрзин база көргүскен.

Бөгүн-даа ол девискээрлер чурттуң экономиказынга аажок улуг салыышкынны киирип турар. Олар нефтиниң болгаш газтың үштүң ийи кезиин, хөмүр-даштың 40 ажыг хуузун, электроэнергияның 20 хуузун, тудуг ыяжының 37 хуузун берип турарын чугаалаарга-ла четчир. Олар дээрге солуттунмас болгаш кедергей үнелиг курлавырлар-дыр, олар чокка ниитилел амыдырап шыдавас.

Бо черлерниң чер болгаш суг курлавырлары канчаардаа аажок улуг. Эрткен чылын Сибирьге болгаш Ыраккы Чөөн чүкке 24 миллион ажыг тонна тарааны, барык ийи миллион тонна эътти, 11 миллион тонна бичии-ле четпес сүттү бүдүрген, 4,9 миллион тонна балыкты туткан.

Сибирь өңнүг, үнелиг болгаш ховар металлдарның курлавырлары-биле байлак, олар бистиң национал байлаавыстың дыка улуг кезии болуп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң берип турар чүүлдери чокка чурт амыдырап шыдавас.

Кайгамчык улуг, карак кызыл күш-ажылы дээш сибирьжилерге болгаш ыраккы чөөн-чүкчүлерге, мында чурттап, ажылдап турар бүгү-ле кижилерге ханызы-биле өөрүп четтиргенивисти илергейлеп турар бис. Ооң-биле кады мындыг чүүл база-ла чептүг болур: бодунуң ээлчээнде бо девискээрлер оларның хөгжүлдезинге бүгү чурт идепкейлиг киришкен турарынга сонуургалдыг. Херек кырында ындыг болуп-даа турар, эштер.

Ынчалзажок бо хүннер дугайын, ылаңгыя чурттуң хөгжүлдезиниң перспективазының дугайын бодап тура, бис ук девискээрлерниң амыдыралының долу байдалын — чедиишкиннерни-даа, чыглы берген шиитпирлеттинмээн улуг айтырыгларны-даа, чедир кылбаан чүүлдерни, харын-даа частырыгларны-даа көөр ужурлуг бис, а ол четпестер чүгле девискээр, тус чер хевирлиг эвес, харын оон эрткеш, стратегтиг хевирлиг болгай. Бис оларны билир, шүгүмчүлекчи ёзу-биле сайгарып бодаар, келир үени бодап, эргежок чугула түңнелдерни үндүрер ужурлуг бис. Ындыг эртем биске шуут амыдыралчы эргежок чугула. Эң ылаңгыя хөгжүлдениң ырадыр көрген, делгем планнарын ажылдап кылып турарывыс амгы үеде.

Чогум-на ол айтырыглар бо хүннерде болган бүгү ужуражыышкыннарның болгаш беседаларның төвүнде туруп турар. Ниитизи-биле көөрге, чугаа болза Красноярск крайның күш-ажылчы коллективтеринде эде тургустунуушкун херек кырында канчаар чорупп турарының дугайында болуп турган. Хоорайларның болгаш суурларның ажылчын цехтеринге, эртем черлеринге, хову-шөлдерге болгаш кудумчуларга хөй санныг беседалар үезинде СЭКП ТК-ны болгаш чазакты сонуургадып турар хөй айтырыгларның дугайын немей тодарадып алырын күзээнимни чугаалаар ужурлуг мен. Ооң-биле кады краснояржылар база-ла меңээ хөй-ле чүүлдерни чугаалаарын, крайда байдалдың болгаш эде тургустунуушкунуң чорупп турарының дугайында боттарының бодалдарын база ону канчаар көрүп турарын ТК-га болгаш чазак черинге чедирерин күзеп турарын билген мен.

Маңаа холбаштыр чүнү чугаалап болурул? Эде тургустунуушкунуң чуртка болгаш ниитизи-биле социализмге ужур-дузазын кижилер ам ханызы-биле билип турар апарган. Олар, а мен кижилерниң хөй кезиин ынчап тур мен: күш-ажылчы коллектив бүрүзү, кижи бүрүзү чаа сорулгаларны шиитпирлээринче ёзулуг киржип эгелээн шаанда, эде тургустунуушкун шимчевес деп чүвени тодаргайы-биле билип турар апарган-дыр. Ынчангаш бөгүн бистиң бо ужуражыышкынывыстың эгезинде эштерниң чугаалаан чүүлдеринге ындыг бодалдарның база илереттингенинге таарзынар-дыр мен. Төп органнарның, ылаңгыя министерстволарның болгаш ведомстволарның-даа ажылының дугайында, чер-черниң партия, совет, ажыл-агый органнарының, удуртукчу кадрларның-даа ажылының дугайында шүгүмчүлелдиг чемелээшкиннер база эвээш эвес болду. Кижилер шуптузу, мен бодаарымга, шын-на сеткили-биле дорт чугаалап, чогуур черлерге ол бүгү дыңналыр болгаш барымдаалап көрдүнген турарынга идегел-биле айтып турган.

Ниитизи-биле чугаалаар болза, мен беседаларның ажык болгаш харын-даа ижин кара чок болганынга дыка-ла сеткилим ханып турар. Мээң-биле ужурашкан кижилерниң болгаш мээң бодумнуң-даа шак-үевис эвээш турганы билдингир болбайн аан. Ооң ужурундан кижилер кылдынган болгаш чедип алдынган бүгү чүүлдерни шуптузун чугаалаваанннар. Бүгү кижилерниң чугаалааны-биле алырга, ол бүгү ам бистиң херээвис апарган, ынчангаш оларже кичээнгей салзын дээш, шиитпирлеттинмээн сорулгаларга, көрдүнмээн айтырыгларга доктаап турганнар. Мен ону болза чогууру-биле үнелеп көрдүм.

Ниитизи-биле чугаалаарга: краснояржылар эде тургустунуушкунну хүлээп алган деп тодаргайы-биле көрдүм. Мен шын түңнел кылып турар-дыр мен бе? (Үннер: Шын-дыр).

Эде тургустунуушкун маңаа, Красноярск крайның бүгү делгем девискээринде орукту бодунга ажыдып ап турар-дыр. Ол шак келген тудум-на күш-ажылчы коллективтерниң, өг-бүлелерниң, хоорайларның, суурларның, районнарның амыдыралынче улам ханылап кирип турар. Ол — эң-не кол чүүл-дүр, эштер.

Ынчалза-даа оон дора эвес чугула чүүл: краснояржыларның эде тургустунуушкунну чорупп турарынга, бүгү-ле чүүлдерниң күзээни ышкаш эвес боор турарынга сеткили ханмайн, дүвүреп турары болур-дур. Бүгү чүүлдерни дүрген-не шиитпирлээр дээр күзел билдингир болбайн аан. Хүлээп алган шиитпирлерни күүседир херек деп маңаа силер шын чугаалададыңар. Негелдени бедидер херек деп, шупту сапап турар. Харысалгалыг чорук арай кошкаан деп турдулар. Ол бүгү кижилерге — чүгле удуртукчу кадрларга эвес, харын база күш-ажылчы коллективтерге-даа хамааржыр. Ол ышкаш сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаары негеттинип турарын база чугаалап турдулар.

Эштер, ол дугайында мен мурнунда-ла чугаалаан болгай мен, ынчалза-даа база катап чугаалаайн: организастыг, харысалгалыг чорук чок, корум-чурум чок болур болза, эде тургустунуушкун болдунмас. Ол амыдырал-чурттаалганың бүгү талаларын хаара тудуп, оларда ханы чаартылгалар-биле холбашкан чүве төлээде, өскерилгелерниң эргежок чугулазын угаап билиринге, боттарындан негелдени бедидеринге үндезилеттинген харысалганы болгаш сагылга-чурумну быжыглаан таварылгада ол боттанган турар ужурлуг.

Партияның край комитединиң бюрозунуң болгаш улус депутаттарының край Совединиң күүскомунуң кежигүннери-биле беседа үезинде бүзүрээним, мээң караамга онза көзүлген чүүлдер чүл? Ниитизи-биле алырга, кижилер улуг айтырыгларны шиитпирлээринге үе болгаш чаа-чаа курлавырлар, хөй күш херек деп чүвени көрүп турарлар. Улуг-улуг айтырыгларның талазы-биле чаа-чаа деңнелдерже үнер дээр болза, эки организастаттынар болгаш күштерни улам улгаттырар апаар деп чугаалаар болгай. Ону кижилер билип турар болгаш ол сибирьжилерни көдүрүп турар-дыр. Олар беседалар үезинде хөй үени негеп турар улуг-улуг айтырыгларны болгаш эде тургустунуушкунуң эге үе-чадазында шиитпирлеттинер база шиитпирлеттинген турун болур-даа айтырыгларны тодаргайы-биле аңгылап көрүп турганнар.

Херек кырында чугаа болза оттулар чүүл дугайында, крышадан суг дамдылап, бүдүн микрорайоннуң бажыңнарының үстүкү каъттарынга суг четпезиниң, кудумчуларны чырытпааның дугайында, хоорай транспортунуң ажылында үстүүшкүннер боор турарының болгаш оон-даа өске четпестерниң дугайында боор турар. Ол бүгүнү чайладып, эдеринге бүдүн-бүдүн чылдар херек чүве бе? Кижилерниң чугаалап турган чүүлдери ол-дур. Оларның эң-не таарзынмайн турар чүүлдери чүл? Бо айтырыгларның шиитпирлеттинмейн турары ажыл-агый, совет кадрларның ажылы-биле холбаалыы-дыр. Ол чүл дээрге олче партийжи кичээнгейниң, партийжи контрольдуң четпейн турары-дыр.

Амгы үеде партияның край комитеди Советтерден-даа, ажыл-агый органнарындан-даа бедик негелдени салып, бүгү угланыышкыннар талазы-биле боттуг ажыл дээш шыңгыы айтырып, кижилерниң дүвүредип турар төп айтырыгларны доктаамал хайгааралга ап турар апарган. Ол шын болур ужурлуг, ынчангаш ону ынчаар кылып турарын деткиир-дир мен. Кижилер чогум кандыгыл деп чүве амгы үеде онза тодаргайы-биле көстүп турар. Кижи бүрүзү кандыгыл база ол ажыл-херекти канчаар бүдүрүп турарыл дээрзин боторулга-чарылга көргүзүп турар. Эде тургустунуушкун кандыг-бир эрге-дужаал ээлеп турарларның чамдыызы чогум кандыг кижилерил деп чүвени эң эгезинде-ле көргүскен. Оларның чамдыызы үш, дөрт, беш болгаш он-даа чыл мурнунда канчаар ажылдап турганыл, шак-ла ынчаар хөделип турар олчаан. Ынчалза-даа олар чүү-даа болбаан чүве дег, ам-даа маажым олургулаарлар.

Ындыг-даа болза, бир эвес боттарының туруш-байдалын шыңгыы өскертпес болза, ындыг кадрлар боттарының албан-дужаалынга үр олурбас боор деп бодап тур мен. Мен ону кижилерниң сагыш-сеткилинден билген мен, ол ышкаш партия организацияларынга отчёттарның болгаш соңгулдаларның чорупп турарының үезинде ол көзүлген база Советтерни тургузарының үезинде, депутаттар-биле ужуражыышкыннарның үезинде болгаш өске-даа байдалдарга ол дугайы илереттинер апаар. Ооң ужурундан ол бүгүден шын түңнелдерни кылыр бис.

Бергелерниң мурнунга муңчулган херээ чок дээрзиниң дугайын база чугаалаксап тур мен. Бистиңиде чүү-даа чаартынмайн тур, ажыл-херек чылбайн тур дээр үннер чамдык черлерден үнүп турду.

Ындыг болзажок, эштер, эде тургустунуушкун — берге болгаш ханы херек. Ол бүгү чуртка, амыдыралдың бүгү талаларынга хамааржыр. Ол дээрге бистиң ниитилеливистиң бүгү амыдыралын чаартыр талазы-биле шыңгыы ажыл. Ындыг болганда бистер хоозун күзел кылбас ужурлуг бис. Эде тургустунуушкунче кирип тура, бистер ону билип, бодап турган бис. Чоокку чылдарда база-ла эң нарын болгаш берге болур дээрзин билип турар бис.

Амыдырал ону бадыткап турар. Ынчангаш бергедээшкиннер улгадып, айтырыглар улам көвүдеп турар-дыр деп меңээ кончуг изиг-биле чугаалай бээрге: эде тургустунуушкун амыдыралда кирип эгелээн-дир эвес бе деп түңнелди кылып турар мен. Ол чаа-чаа айтырыгларны көдүрүп үндүрүп турар, оларны шиитпирлээр херек. Оларны биске кым-даа шиитпирлеп бербес. Партияның бодунда-даа, Советтерде-даа, удуртукчу кадрларның болгаш күш-ажылчы коллективтерниң ажыл-чорудулгазында-даа эде тургустунуушкунуң бедүүн эвес боор турарын көрүп турар бис. Ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның болгаш ажыл-агый херектерин чаа ёзу-биле көөрүнүң өөредииниң бистиң бүгү ниитилеливиске ол хире кончуг берге шиңгээттинип турарын база үндезин экономиктиг реформаның принциптеринге дүүштүр бистиң экономикавысты эде тургустунуушкунче улам-на ханылап, эде тургустунуушкунче бистиң чуртувустуң база улам-на ханылап бар чыдары-биле чаңчылчый берген көрүүшкүннерниң кайы хире эттинип чадап турарын база көрүп турар бис.

Улуг школаны эртип турар бис деп дорту-биле чугаалаар херек, эштер. Чаа ёзу-биле чурттаарынга, ажылдаарынга, бот-боттарывыстың аравыста харылзааларны безин чаа ёзу-биле тургузарынга өөренип турар бис. Эде тургустунуушкунуң амгы үе-чадазының улуг үүргезин шыдажып эртер ужурлуг бис. Ол кадрларга-даа, күш-ажылчы коллективтерге-даа хамааржыр.

Ол дугайын база катап чугаалап тур мен, чүге дээрге бо кончуг харысалгалыг үеде эде тургустунуушкунга удур айыыл дугайында чугаалар дыңналып кээп турар апарган. Чамдык кижилер амгы үениң айтырыгларының бүгү берге, нарынын билбейн, ол сорулгаларны хары угда шиитпирлеп каап тарынче кыйгырып турар. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Ол бүгү дээрге шыңгыы политикадан, амыдыралдың боттуг чүүлдеринден кончуг хоорулчак, ынчангаш ажыл-херекке дыка айыылдыг. Ындыг янзылыг көрүүшкүннүң талалакчылары кандыг-даа чылдагаан-барымдааларны удуртулга болдуруп турза-даа, үстүнде чугаалаанывыс чылдагааннар-биле оларның үзел-бодалдары шын эвес боор турар болгаш хүлээп алдынмас. Политиктиг чорудулгаларның идепкейжээниинден, ниитилелдиң демократчыдылгазындан, экономика реформазындан, бүгү айтырыглары-биле кады кооперациядан, угаан-бодал болгаш мөзү-шынар амыдыралының экижип турарының чорудулгаларындан, бистиң төөгүвүстү шын угаап көөрүнден болгаш оон-даа өске чүүлдерден коргуп-сестип турар кижилерниң эде тургустунуушкунуң тывылдырганы бо-ла бүгү чаа чүүлдерин социализмге кыжаныг чыгыы кылдыр көрүп турарларның үзел-бодалдары база-ла ындыг янзылыг шиитпирлии-биле хүлээп көрдүнмес.

Бо кыдыкы үзел-бодалдарның талалакчыларын каттыштырып турар ниити чүүл болза, оларның кайызының-даа кижилерни шын оруктан өскээр сурган, эде тургустунуушкунуң алыс утказының болгаш сорулгазының дугайында чон аразынга чигзиниишкиннерни тарадып турары болур. Кандыг-даа кыдыкы чүүлдү эртем талазы-биле алырга частырыглыг, а политика талазы-биле — харысалга чок чорук болур. Бистер шилип алган оруувустан чайладыр бастырбас бис, аңаа бүзүрээр мен, а силер сибирьжилер, боттарыңарның быжыг туружуңар-биле бо хүннерде мээң бүзүрелимни улам күштелдирдиңер. Орукту бистер боттарывыс шилип алган бис, ынчангаш олап быжыг болгаш бүзүрелдиг базым-биле чоруур бис. Маңаа кандыг-даа ол-боже тыртылыышкын, кандыг-даа чигзиниишкин, чайгылыышкын турбас ужурлуг. Политикага частырыг чуртка болгаш улуска кайы хире берге болурун бистер билир бис. Ынчангаш бистер кончуг харысалгалыг болур ужурлуг бис.

Амгы үеде чүнүң дугайын кончуг шиитпирлии-биле чугаалап болурул дээрге ол болза эде тургустунуушкунуң бүгү талаларынга практиктиг ажыл-херекти үндезини-биле экижидериниң чугулазының дугайы-дыр. Ооң-биле кады эде тургустунуушкунуң перспективтиг сорулгаларынче угланыышкынны тутпушаан, чоннуң амыдыралының шиитпирлиг талаларында бергедээшкиннерни чок болдурар дээш болдунар-ла бүгү чүүлдерни кыска хуусаада кылыры чугула.

Аъш-чем, чурттаар бажың, калбак хереглелдиң бараанналы болгаш ачы-дуза хандырылгазының айтырыгларын бирги ээлчегниң сорулгалары кылдыр идип үндүргенивисти билир силер. Бо хүннерде силерниң-биле беседалажып тургаш, шын кылганывыска мен бүзүредим, чүге дээрге ол айтырыглар мында база чидиг-биле тургустунуп турар. Оларның-биле кожа кадык камгалал, улус өөредилгезиниң айтырыглары база туруп турар. Экология айтырыглары улам чидиг-биле тургустунуп турар.

Бо айтырыгларны бирги черле чидиг кылдыр шиитпирлээрин Төп Комитет төп болгаш черчер органнарындан негээн. Бо талазы-биле чүү кылдынып турарыл? Төпчүткен капитал салыышкыннары, бүдүрүлгелерниң акша-херекселдери-биле база кооператив болгаш хууда тудугну кылыры-биле чурттаалга тудуун калбартырының аргалары дилеп тыптынган. Чурттаалга тудуунуң темпизин дүргедедиринге ол улуг салдарны чедире берген. Ийи чартык чыл дургузунда ниитизи-биле 300 миллион дөрбелчин метр чурттаалга шөлү ажыглалда кирген. Ындыг болзажок 2000 чылга чедир шиитпирлээр деп салып алган сорулгавысты күүседиринге чедип алдынган бо хемчээлдер ам дээрезинде эвээш дээрзи билдингир. Кончуг берге сорулга. Ындыг болзажок ону шиитпирлээринче ниитилелдиң бүгү курлавырларын мобилизастаар дээш ону ындыг янзылыг тургузары чугула боор, чүге дээрге ол өг-бүле бүрүзүнүң, кижи бүрүзүнүң амыдыралынга хамаарылгалыг. Аргалар бисте бар. Ол дугайын янзы-бүрү девискээрлерниң дуржулгазы көргүзүп турар.

Бараанналының калбак ассортиментизи-биле иштики рынокту хандырарының база кылыгларының шынарының талазы-биле алырга, чоннуң хереглел бараанннарын бүдүрер херекке берге байдалга таварышкан бис. Бистер ам хереглел бараанннарын чүгле чиик үлетпүрге эвес, бүгү адырларның бүдүрүлгелеринге кылыр угланыышкынны алган бис.

Бо талазы-биле республикаларның, крайларның болгаш областарның боттарынга хөй чүүлдү кылыр апаар. Экономиктиг реформа бо талазы-биле улуг аргаларны ажыткан. Кым-даа хажыызынга артпас, өскелерже чүнү-даа чая кагбас ужурлуг. Бо херекке бодунуң салыышкынын кижи бүрүзү киирер херек.

Бо чылдың сес айларында чоннуң хереглел бараанннарын бүдүрери эрткен чылдаазы-биле деңнээрге, 13 миллиард рубльге, азы 6,3 хуу өскенин демдеглээр бодай-дыр мен. Өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли 5,1 миллиард рубльге, азы 14,4 хуу көвүдээн. Ынчалза-даа чиик үлетпүрнүң дыка хөй кылыгларының талазы-биле, черле ынчаш үр үеде эдилээр бараанналың ховар чоруу ам-даа хөй болуп артпышаан. Мен бо хүннерде хоорайларның, кедээ база ажылчын суурларның чурттакчылары-биле беседалажып чугаалашкаш, ону черле эскерип билдим.

База бир чүүл. Дыка хөй бүдүрүлгелер бот-орулга-чарылганың эргелерин ажыглап алгаш, боттарының сан-хөө байдалын аар өртектиг бараанналы кылып үндүрерин көвүдедип тургаш, эдип алырын оралдажып турары канчап-даа таарышпас херек-тир. Ооң-биле кады чиик өртектиг бараанналын бүдүрер база ассортиментизин калбартыр дээш кылып турары чүүлдү база

(Уланчызы 2-ги арында).

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР ЭГЕЛЭЭН

Кремльге А. А. Громыко болгаш Во Ти Конг оларның аразында чугаалажыышкыннар сентябрь 19-та эгелээн, ынчан делегей амыдыралының болгаш ийи талалыг харылзааларның чугула айтырыгларын чугаалажып көрген. Бо аян-чорук совет болгаш вьетнам улустарның аразында, СЭКП болгаш ВКП-ның аразында аккы-дуңмалышкы харылзааларны болгаш бүгү талалыг кады ажылдажылганы ханыладыр арганы бээринге бүзүрелди илереткен.

Кремльге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден вьетнам аалчыга алдар болдуруп, дүштеки шайлалга эрттирген. Совет талазындан аңаа А. А. Громыко, В. И. Воротников, В. М. Чебриков, В. И. Медведев, албанның өске-даа кижилери чораан.

Чылыг, найыралдыг байдалга эрткен дүштеки шайлалгага А. А. Громыко болгаш Во Ти Конг чүве чугаалааннар, оларны адыш часкаашкыннары-биле уткаан.

Во Ти Конг В. И. Ленинниң Мавзолейинге чечектер салган. Чечектерни Кремльдиң ханазының чоогунда Билдинмес солдаттың хөөрүнге база салган.

• • •

Кремльге Н. И. Рыжков болгаш М. Х. Шарктың аразында чугаалажыышкыннар эгелээн. Аңаа Э. А. Шеварднадзе киришкен.

Делегейниң амыдыралының, регионда байдалдың чугула айтырыгларының талазы-биле ийи тала санал-онал солчуп, янзы-бүрү адырларга ССРЭ болгаш Афганистан Республиканың аразында кады ажылдажылганың байдалын болгаш перспективаларын делгеренгейи-биле чугаалажып көргеннер.

Чугаалажыышкыннар үезинде кижи төрелгетенниң ниити үнелиг чүүлдерин колдадырынга үндезилеттинген делегейге тайбың байдалды тургузарынче угланган чүткүлдер, регионалдыг месилдежиишкиннерни таарыштырарында, хамыктың мурнунда, афган дошну чежеринге көстүп турарын демдеглээн. Афганистанда байдалды политиктиг таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле Женева дугуржулгаларының ол регионга байдалды болурчогууру-биле тургузарынга политиктиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле чугула үндезинни тургузуп турарын ийи тала айтып, ол чорудуушкунуң чедиишкиниг бурунгаарлаары дугуржулгаларның бүгү киржикчилериниң ону ак сеткилдиг болгаш онза хынамчалыг күүседиринден хамааржыр деп онзалап демдеглээннер. Совет Эвилели болгаш Афганистан Республика шак ынчаар кылып турар.

Совет-афган харылзааларының айтырыгларын чугаалажып көрүп тура, ийи чурттуң чазак баштыңнары Совет Эвилели биле Афганистанның аразында кайызынга-даа ажыктыг янзы-бүрү талалыг кады ажылдажылганың чайгылыш чокка калбарып турарынга сеткил ханыышкынны илередип, ону улам ыңай ханыладырын болгаш сайзыраңгайжыдарын саналдааннар.

Найыралдыг афган улуска ийи талалыг үндезинге-даа, делегей чурттарының кужениишкиннериниң аайы-биле национал экономиканы катап тургузарынга, социал болгаш культура адырларын хөгжүдеринге бүгү хемчеглер-биле дузалаарынга белениң совет тала бадыткаан.

Ажыл-херекчи, найыралдыг, бот-боттарын долузу-биле билчириниң байдалында чорупп турар чугаалажыышкыннарны уламчылаар.

Сентябрь 19-туң ийиги чартынында Афганистанның чазак баштыңы Моссовет күүскомунга чораан. (СЭТА).

ДАГ КАРАБАХТА БОЛУУШКУННАР

Даг Карабахка болуушкуннар болгаш ону долгандыр тургустунуп келген байдал-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1988 чылдың июль 18-те үндүрген доктаалының соонда аңаа байдал эки талазынче өскерлип, амыдырал аназдагызында агымынче кирип эгелээн. Автономнуг областың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир дугайында СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шиитпирин күүседир талазы-биле ажылды калбак фронт-биле чоруткан. Күш-ажылчы коллективтерге болгаш өөредилге черлеринде байдал чоорту экижип турар. Партия комитеттери, совет болгаш хөй-ниити организациялары улам-на идепкейлиг туруштү ээлеп турар апарган. Ону кылырынга Азербайджанның болгаш Арменияның компартияларының удуртулгазын быжыглааны, Төп Комитеттерниң пленумнарынга чогумчалыг эвес болуушкуннарны узуткаар, хоойлу-дүрүмнү сагыырын быжыглаар, демократияны болгаш ажык-чарлыг чорукту хөгжүдер талазы-биле ап чоруткан шиитпирлиг хемчеглер эвээш эвес чугула ужур-дузалыг болган.

Сумгаитке болуушкуннар-биле холбашкан кеземче херектерин истеп көөрү колдуунда доозулган. Өлүрүүшкүннерге, үрегдээшкиннерге болгаш күчүлээшкиннерге киришкен бүгү кижилерге харысалга хүлээткен. Үжен ажыг херекти судтарга чугаалажып көөрү-биле киирген.

Ооң-биле кады саттыныкчы, хээли алыр болгаш өөр херек кылырынга киришкен кижилерге Арменияда болгаш Азербайджанда байдалдың экижип турары таарышпас болганын эскерип көрбес аргажок. Сөйгаладып илерей бээринден корткаш, олар хөй-ниитини эде тургустунуушкунуң чугула айтырыгларындан болгаш чогумчалыг эвес болуушкуннар-биле боттуг демиселди чорударындан өскээр алгаш баарын, националистиг хөөннерни кыпсып үндүреринге кандыг-даа чылдактарны ажыглаарын оралдажып турарлар.

Ол чорук сөөлгү хүннерде Степанакертте байдалды база катап чидиглендиреринге чедирген. Үлетпүр бүдүрүлгелеринге, тудуг организацияларынга болгаш хөй-ниити транспортунга ажыл соксадыышкыннарын күткүп үндүрген. Школаларга кичээлдер соксаан. Область прокуратуразынче халдаашкынны организастап чоруткан, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарын хандырып турган ССРЭ-ниң ИХМ-ниң шериг албанныгларынга болгаш милиция ажылдакчыларынга кемдеп-кергээшкин чедирген таварылгалар бар.

Сентябрь 18-те хоорайның эрге-чагырга органнарының чөпшээрели-биле митинг боор турган. Аңаа Даг-Карабах автономнуг областа тургустунуп келген байдалга кижилерниң сагыш човаашкыны, ындыг байдалды экижидип алырынче оларның чүткүлү илереттинген. Ынчалза-даа элээн үе эрткен соонда Степанакерттиң чоогунда Хаджала суурда армян болгаш азербайджан чурттакчы чоннуң аразында националдар аразында месилдежиишкиннер дугайында кургүлүкчү информация-биле холбаштыр митинг үзүктелген. Митингиниң киржикчилериниң хөй кезии ол суурже чорупкан үеде ийи таланың массалыг содаазының үезинде боо-чепсекти болгаш соок чепсекти ажыглаан. Ооң түңнелинде 25 кижи балыгланган, 17 кижини госпитальда чыттырган. Армян-даа, азербайджан-даа чурттакчы чоннуң талазындан медицина дузаламчызын дилеп турарлар бар.

Милицияның болгаш иштики шериг кезектериниң күжү-биле ол месилдежиишкиннерни оон ыңай болдурбайн барган. Хөй-ниитиниң сагылга-чурумун болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырар, корум-чурум чок чорукту болдурбас талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар. ССРЭ Прокуратуразының ажылдакчылары кеземче херектерин оттурган болгаш истелгени чорудуп турар. СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң төлээлекчизи А. И. Вольскийге удурткан штаб обласда ажылдап турар.

Партияның область комитединиң болгаш Даг-Карабах автономнуг областың улус депутаттарының Совединиң радио болгаш телевидение дамчыштыр кылган кыйгырыынга национал харылзааларга дүшкүүрлүг чорукту өскүдүп үндүреринче чүткүп турар кижилерниң күрүнеге болгаш хоойлуга удур хөделиишкиннерин буруу шапкан. Митингилер, демонстрациялар болгаш чыскаалдар чорударын хоран.

Республикаларга байдалды экижидер болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун тургузар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни Арменияның КП ТК-зы болгаш Азербайджанның КП ТК-зы ап чорудуп турар. Партийжи болгаш ажылчын хуралдар эртип турар.

Тургустунуп келген байдал шыңгыы дүвүрээзинни болгаш сагыш човаашкынын болдурбас аргажок. Ындыг байдал ийи республиканың ажылчы чоннарының эрге-ажыктарынга эң-не чөрүшкек болу берген, ындыг болганда ооң-биле моон соңгаар эптежип болбас деп шиитпирлии-биле медеглээрин негеп турар. Кандыг-даа нацияның хамаатыларының эргелерин кызыгаарлаарын, совет Конституцияның болгаш бистиң хоойлуларывыстың көрүп турары улустар аразынга өжээннежилгени өскүдерин күрүне болдуруп шыдавас.

(СЭТА).

ДЕМНИГ ШИМЧЕНИР ҮЕ, ПРАКТИКТИГ АЖЫЛДАР ҮЕЗИ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

эвээш. А чамдыктар болза массалыг хереглелдиң чиик өртектиг барааннарын бүдүрүп кылырын кызырып, ниитилелге удур оруктче шуут кирген-дир. Шак ындыг болуушкунну социалистиг ниитилелге турбас ужурлуг бөлүү-биле бодун хараар чоруктуң илереглези деп, ТК болгаш чазак санап турар. Шупту улус ындыг орукка турупса, канчап баарын бодап көрүңер даан. А бистер шуптувус, хереглекчилер, шак ындыг бөлүү-биле бодун хараар чорук-биле магазиннерге, баартактарга таваржыр апаар бис. Ынчангаш ам чайлаарын оралдажып турарывыс байдалга катап-ла кээр бис.

Чүгле мындыг шүгүмчүлелдиг саналдар-биле кызыгаарлаттынар бодавайн-дыр мен. Дораан сайгарып көргеш, маңаа черле чогуур чурумну тургузарын бүгү-ле бүдүрүлгелерниң удуртукчуларын болгаш күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдерин кыйгырар бодайдыр мен. Бо чорук төптүң шугуму-биле тодаргай эдилгелерни кылып, экономиктиг чогуур хемчеглерни ажылдап кылгаш, боттандырары база-ла эргежок чугула дээрзин чугаалап турары ол болбайн аан.

Боттут хереглелдерни өөренип көргеш, беш чылдың арткан ийи чылында чоннуң хереглел барааннарын 24 миллиард рубльге немей кылып үндүрер арганы ССРЭ-ниң чазаа дилеп тыпкан. Ынчаарга бо бүгү амыдыралга боттанган, бүткен турзун дээр болза, эвээш эвес ажыл негеттинер апаар.

Шиитпирлээр ужурлуг амгы айтырыглардан, эштер, биске эң-не чидии—аъш-чем-биле хандырылга болуп турар. Шиитпирлээр ужурлуг бо айтырыг силерге, Красноярск крайга база хамааржыр. Ам айтырыгның төөгүзүн коптарбас бодай-дыр мен, чүге дизе ооң дазылдары дыка хаңы. Чүгле чаңгыс мону чугаалап каайн: Владимир Ильич Лениниң эге үндезинин салганы аграр политиказы хоорай биле кодээниң аразында, үлетпүр биле кодээниң аразында деңнелиг солчулганы хөгжүдериниң шугумун дыка хөй он-он чылдарның дургузунда үе-чадалаштыр чорутпайн, а чамдык үелерде каржызы-биле хажыдып турган. Ол чорук чүгле аграр секторунуң бодунга эвес, харын чурттуң бүгү экономиказынга аар уржук-салдарлыг болган. Шак бо улуг ажыл-херекке частырыглар шынчага чедир эттинмээн болгаш эштер ол дугайын маңаа чугааладылар. Красноярскиге келгенимниң ийиги хүнүнде ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Красноярск филиалынга болган ужуражылгага совхоз директору эш Вепревти дыңнадым. Крайның аграр секторунда аажок муңгаранчыг байдалдыг «Дружба» колхозтуң даргазы Г. В. Батртдинов чугаалааш, бөгүн ол дугайын база көргүскен деп билдим.

Ынчаарга ТК-ның май (1982 ч.) Пленумунуң соонда чамдык чүүлдү эткен-не харын. Кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери, амыдыралдың негеп турары ышкаш, ындыг шапкын болбаза-даа, чоорту көвүдеп эгелээн. Ооң мурнунда беш чыл дургузунда шимчээшкин херек кырында болбаан, а 1975 чылдың кандаашкынынга чедир турган чүүлдү катап тургузуп турганын алыр болза, ындыг темп бисти черле хандырбас дээрзи билдингир-дир. Сөөлгү беш чылдың дургузунда тарааның ниити чыындызы 1982 чылда 178 миллион тонна турганындан 1987 чылда 211 миллион тонна чедир өскен. Ынчалза-даа Украина, Соңгу Кавказта, Россияның төвүнде эки дүжүт бар-даа болза, улуг-улуг девискээрлерден — Сибирьден, Казахстандан болгаш Волгадан — тарааны эвээшти алыр бис.

Ол үениң дургузунда эът бүдүрүлгези 15,4 миллиондан 18,9 миллион, сүттүү—91 миллион тоннадан 104 миллион тонна, чуурга бүдүрери 72 миллиард борбактан 82,7 миллиард чедир өскен. Чигир свекланың чыылдазы 10 хуу, ногааны — 6 хуу, картофельдиң — 3 хуу өскен. Бо чүүлдер май Пленумунуң соонда болган. Ниитизи-биле бистиң сеткиливис ханмаанывыс Пленум мүн-не харын колхозтарже база совхозтарже көрүнген турган болгаш, кодээниң ажыл-ишчилеринге тодаргай деткимчени база алган болбайн аан.

Бо чорук аъш-чемге берге байдалды чиигеткен бе? Чок, чиигетпээн. Амыдырал болду, эштер, кодээге экономиктиг харылзааларны үндезини-биле эде тургузарының эргежок чугулазынга бистерни эккелген. Бо ажыл-херекти бистер он-он чылдар оваддаткан бис дээрзин чүгле чугаалап каар апаар. Эң улуг политиктиг частырыгларының бирээзи ол-дур.

Маңаа кол чүүл — черни болгаш бүдүрүлгениң өске-даа курлавырларын ажыглаарынга кижилерниң хамаарылгазын үндезини-биле өскертири болур. Бо бүгүнү керээниң янзы-бүрү хевирлеринге, эң ылангыя аренда үндезининге дээре болгаш дүрген чедип ап болурунга бүзүрээн бис. Керээни болгаш арендаңы калбаа-биле нептередири — төп сорулга ол, ону чер бүрүзүнге-ле шиитпирлээр херек. Бисте аңаа ам эргежок байдалдары, хоойлу-дуруң, экономиктиг негеделерни ынча дээрим ол, тургускан. Ам херек бистиң кадрларывыстан-на хамааржыр.

Сөөлгү үеде үргүлчү болгаш аажок чидии-биле сайгарып чугаалажып турар база бир айтырыгга бистиң ужуражыышкынывыска дээскедим. Аъш-чемниң чүү хире хереглеп турарывыстың дугайында айтырыг. Чамдык улус эът-сүт продуктулары чуртта ам мурнукузундан эвээш апарган, ынчан хандырылга эки турган деп санап турар. Силерниң хөй кезиңер база ынчаар санап турар чадавас. 1927 чылда, коллективизация бүдүүзүнде турганындан ам эвээш эът чип турар бис дээрзин чамдык кижилер харын бадыткап-даа турар.

Херек кырында байдал кандыг болуп турарыл? 1927 чылдан эгелээр апаар-дыр. Ынчан кижи бүрүзүнге онааштыр эът бүдүрери 30 килограмм, сүт —206 килограмм турган. 1965 чылда кижи бүрүзүнге онааштыр эът болгаш эът продуктуларын хереглээри 40,6 килограмм турган, оон ыңай 12,6 килограмм балыкты база хереглээн. Сүт болгаш сүт продуктуларын кижи бүрүзүнге онааштыр хереглээни 251 килограмм турган-дыр. 1987 чылда ол көргүзүглер мындыг турган: эътти —64 килограммны, сүттү— 341 килограммны болгаш 18 килограмм балыкты. 1965 чылда кижи бүрүзүнге онааштыр ак саржаг ажыглалы 4 килограмм турган болза, 1987 чылда — 7,2 килограмм болган. Долузу-биле байдал билдинер кылдыр, 1965 чылда кижи санынга онааштыр чуурга хереглели 124 турган болза, эрткен чылын— 272 четкен дээрзин чугаалаайн.

Ам чүге ындыг бооп турарыл? Чүге эрткен чылдарда магазиннерге хамык чүве четчир турган деп бодал артып калганыл, бөгүн кайда-даа продуктулар чедишпези чүге илереп турарыл?

Ол үеде мен партияның Ставрополь крайкомунуң ийиги секретары болуп ажылдап, аъш-чем болгаш чиик үлетпүрнү харыылап турган мен. Ынчан үс ажып, үрелип турган, ону канчаптар аайын тыппайн, үстү камгалап алыр дээш 30 хуунуң сметаназын кылып турган, ону ол үеде ажыл-агый болгаш совет ажылдарга турганнар сактыр боор. Ам эскерип көрүңер даан, ынчан эътти 24 килограммны, сүттү 100 чыгыы килограммны, балыкты алды килограммны болгаш үс-саржагны барык ийи катап эвээшти хереглеп турган.

Херектиң ужуру чүдел, эштер? Борта бараан садып алыр арганың өскенин өөренип көөр херек. 1965 чылда чурттуң чурттакчы чонунуң чүгле 4 хуузу кижи бүрүзүнге онааштыр 100 болгаш оон хөй рубль орулгалыг турган, ам 67 хуу. Ынчангаш бедик шынарлыг аъш-чем продуктуларының хереглелинче мурнунда ону садып алыр харыы чок турган дыка хөй миллион кижи кирген. Бо чылдар дургузунда хоорай чурттакчыларының саны элээн өскен. Оон ыңай тараачыннарның тарап быдараары үргүлчүлеп турган. Бо бүгү айтырыгны чидиглендирген.

Бо чылдарда бир талазында, аъш-чем болгаш аъш-чемниң эвес барааннарны бүдүрериниң өзүлде темпилериниң, өске талазында, чурттакчы чоннуң акша орулгаларының өзүлде темпилериниң аразында шыңгыы карышкактар болганын байдалды билип алыры-биле демдеглээр апаар. Хереглел барааннарын бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедирилгезин көвүдедири акша орулгаларының өзүлдезинден оранчок чыдып калган турган. Төнчү продукт-биле холбашпаан акшаны төлеп турган.

Моон ам кандыг түңнел үндүрүп болурул? Кодээ ажыл-агыйның болгаш чоннуң хереглел барааннарының продуктуларын бүдүрерин үндезини-биле бурунгаарладып тургаш, бараан чедишпезин ажып эртип болур.

Аъш-чемге хамаарыштыр бирги одуругже соңгаарлаттынмас үш айтырыг үнүп келир.

Бир-ле дугаарында, мээң чугаалааным дег, кодээде экономиктиг хамаарылгаларны үндезини-биле өскертир. Ол чүл дээрге— бирги ээлчегде, коллективтиг керээге, ылангыя аренда керээзинге чер болганга орукту ажылдары. бөгүн кодээде ажылдап турар улус орта артып калзын дээш, кодээниң социал эде тургустуушкунунуң талазы-биле ажылдарны калбаа-биле чорудары чугула.

Ийи дугаарында, АҮК-те тургустунган хереңгини ээ ёзу-биле сайгарып, аграр секторунче немелде материал-техниктиг курлавырларны тып киириштирер.

Үш дугаарында, ажаап алган дүжүттү сөөртүр, шыгжаар болгаш болбаазырадып кылыр сорулганы дарый шиитпирлээр. Моон дыка дүрген бедимчени ап болур.

Эштер, ажылгыр, тодаргай билиг, профессионалчы талаларны ажылга көвүдедип кээрэлиңер. Дыка хөй кижилер ону шагда-ла, эде тургустуушкуннуң эгезинде-ле, билип алган. Чаа сорулгаларны ажыл-агыйжы ёзу-биле, херек кырында шиитпирлеп тургаш, олар хөйнү кылганнар. Чугаа ийи-чаңгыс таварылгалар эвес, массалыг болуушкун дугайында болуп турар.

Ол бүгү чуртта ындыг көрүп, ону билип турар бис. Кадык, шимченгир эде тургустунуушкун күштери хөделип эгелээн.

Ынчалзажок мун-мун бүдүрүлге коллективтеринде бооп турар ханы өскерилгелер, чедиишкиннер-биле чергелештир ажыл-агыйны башкарарының чаа методтарын-даа, эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннерин ажыглап турарын-даа алгаш көөрге, бисте-ле эрги ёзу-биле көөр чорук, бот-идепкей чок ажылдаар чорук хевээр бооп турары харааданчыг. Планнарны-даа, ажыктыг чоруктуң көргүзүглеринде-даа алгаш көөрге, мында ажыл-херек багай бооп турар. Бүдүрүлгелер өре-ширеге алысқан. А министерстволар чүнү кылып турар деп? Олар эрги стиль-биле ажылдавышаан. Мурнакчы бүдүрүлгелерден алгаш, оларның орулгазының күсели-биле хожудап турарларга дуза кадып турар.

Моон-биле холбаштыр чүнү чугаалаарыл? Ажыл-ишчи кижи бүрүзүнүң салым-чолу социалистиг ниитилелге хамаан чок эвес-ле болгай, эштер. Ынчалзажок ооң-биле чергелештир ажыл-херекке бодунуң хамаарылгазын өскертир хөңнү чок кижилерниң азырадыкчы хөөнүнге экономиктиг реформаны таарыштыр тургуспас ужурлуг бис. Ону ыяк билип алыр болгаш социализмниң «кижи бүрүзүндең — шыдаар шаа-биле, кижи бүрүзүнге — кылган шаа-биле» деп принцивин амыдыралга шыңгыы боттандырып чорудар, деңнештирип түңнел үндүрер, ажылдакчыларның күш-ажылының хемчээлин болгаш шынарын көрбейн чыткаш, ажылга үнген дээш-ле шалың санап бээр чоруктарны шиитпирлиг-биле когун үзер херек.

Кайы-бир коллективте үндезин өскерилгелер, эде тургустунуушкун чок деп чугаа дыңнап кааным-да, маңаа чүгле чаңгыс мону чугаалаар мен: шак ындыг бүдүрүлгелер дүрген-не бот-орулга-чарылгаже, а харын-даа аренда керээзинче шилчээни дээре.

Шак ындыг күзээшкинге бадыткал кылдыр мону чугаалап каайн. Москва чоогунда Бутовскиниң тудуг материалдары комбинат чылдан чылче карылгалыг ажылдап турган. Бо бүдүрүлгени хаар дугайында айтырыг чыл эгезинде тургустунуп келген. Ынчан бүдүрүлгени сес чыл иштинде арендага алыр деп коллектив шиитпир хүлээп алган. Элээн каш айлар эрткенде, элээн каш айлар деп сөстү сактып алыңарны дилеп тур мен, эштер, түңнели чүү болганын көрүңер даан. Чүгле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткениниң ачызында бараанныг продукция бүдүрери 30 хуу улгаткан. Мурнунда карылгаларның орнунга 500 муң ажыг рубльдиң арыг орулгазын алган, ортумак шалың төлевири айда 50 рубльге өскен.

Москва облазында ам үлетпүрнүң, тудугнуң , транспорттуң болгаш өске-даа адырларның 270 ажыг бүдүрүлгелери болгаш организациялары аренда керээзи-биле ажылдап турар. Областың колхозтарында болгаш совхозтарында шак ындыг 350 коллективтер бар.

Биргээр чугаалаарга, эде тургустунуушкунну ылап хүлээп алган болгаш ону ёзулуг-ла чорудуп турар черлерде эде тургустунуушкун чоруп турар. Ол бодунуң түңнелдерин берип эгелээн. Оларның орнунга кым-бир кижи эде тургустунуушкунну кылып бериптер деп идегеп олурар черлерде чүү-даа экиживээн бооп турар.

Эде тургустунуушкун—улуг күжениишкин, күш-ажылчы улуг күжениишкин үндүрер берге херек дээрзи чугаажок. Ол бүгү шын-дыр, харын. Ынчалза-даа күжениишкин чокка кандыг-бир кежиктер чедип келир дээрзинге идегээн-даа херээ чок. Десиге салгаш, ону эккеп бээр деп идегээн херээ-даа чок. Гогольдуң Пацюгунга дег, сметаналап каан манчы далганнар аксын ажыдарга-ла боостааже кирип турбас-ла болгай.

Кижилерниң амыдырал байдалының өскерилгелериниң эде тургустунуушкун талазы-биле практиктиг ажыл-биле үзүлбес харылзаазын бистер шуптувус эки болгаш тода билген турар ужурлуг бис. Күш-ажыл — элбекшилдиң үндезини. Ооң алыс утказын болгаш чөптүүн эде тургустунуушкун база катап херечилеп турар. Социал политика адырында бистиң планнарывыстың күүселдезин чүгле эде тургустунуушкунну дамчыштыр чедип алыр бис. Биргээр чугаалаарга, экономикада үндезин өскерлиишкиннер, экстенсивтиг хөгжүлдениң оруундан интенсификацияның оруунче оларны шилчидери ол планнарның дөзүнде чыдып турар.

Бүдүрүлгеде болгаш кижилерниң амыдырал деңнелинде үндезин өскерлиишкиннерниң дөрт харылзаазының база бир чижээ бо. Ажыл-агыйны чорударының чаа принциптери-биле ажылдаар деп эгелекчи санал үндүрген Сумының Фрунзе аттыг машина тудуушкун каттыжышкыны үш чыл ажылдап турар. Бо үениң дургузунда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 35 хуу, арыг орулга 1,6 катап өскен, кижилерниң алыры хөй. Адырда ортумаа-биле ап турарынга деңнээрге, айда ортумак шалың төлевири 20 хуудан-даа бедик бооп турар. Ажылдап алдынган акша-хөреңгиниң күсели-биле эрткен чылын безин 30 муң дөрбелчин метр ажыг чурттаар оран-бажыңны, поликлиниканы, школаны туткан. Өске-даа дыка хөй социал айтырыглар шиитпирлеттинген. А ажыл-херекти моон соңгаар канчап бурунгаарладырын коллектив ам безин бодап эгелээн, аренда керээзинче шилчир дугайында санал белеткеп турар. Биргээр чугаалаарга, үндезин экономиктиг реформаның принциптеринге үндезилеп бистиң бүгү улус ажыл-агыйывысты шуут чаартпас болза, социал айтырыгларны шиитпирлээри бүтпес. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери-биле, продукция бүдүрерин көвүдедири, ооң шынарын экижидери-биле, кижи бүрүзүнүң хууда салыышкыны-биле кандыг-даа холбаа чокка амыдырал байдалдарын экижидерин чедип алырын кончуг-ла маңаа турарлар бистиң чамдык кижилеривистиң аразында ам-даа бар бооп турар болганда, ону база катап демдеглээри чугула.

Красноярскиге чоруп турган үемде ону база-ла эскердим. Силерде база-ла ындыг хөөннер бар. Социал чөптүг чоруктуң принциптерин боттандырып тура, деңней көөр кандыг-даа чорук, кандыг-даа азырадыкчы хөөн бистиң ниитилелге турбас ужурлуг деп негелдени хуваалда адырынга база шыңгыы чорудар хүлээлгелиг бис. Ол социализмге харыы чоруктур, ону шиитпирлиг-биле узуткаар херек.

Ооң-биле чергелештир материалдыг кежикти хуваап турарында янзы-бүрү хажыдыышкыннарга удур туруштуг демиселди чорудар херек.

Эрге-дужаалды соора ажыглаар, саттыныкчы, хээли алыр чоруктар-биле, оорланыр, чиижениир чоруктар-биле демиселди күштелдирериниң дугайында айтырыгны бистиң хөй-ниитивис шын тургузуп турар. Бо талазы-биле контрольдаар-даа, эрге-хоойлу камгалаар-даа органнар улам шиитпирлиг болгаш дээштиг хөделир ужурлуг. Чон бо демиселче шуут дорту-биле киржип эгелээн. Бис бо бүгү болуушкуннарны сы базаар болгаш шуут чок кылдыр узуткаар ужурлуг бис. Бо айтырыглар талазы-биле партийжи болгаш совет органнар, бүгү удуртукчу кадрлар принципиалдыг угланыышкынны чорудар ужурлуг. Партияның Красноярск край комитеди чурттакчы чонга дээш кээп турар бүгү чүүлдериниң крайда хуваатттынып турарының айтырыгларын сайгарып көөр деп шиитпирлээнинге байыр чедирип тур мен. Крайкүүсеком даргазының удуртуп турары аъш-чем комиссиязы бо айтырыгны база сайгарып турар-дыр.

Хуваалда айтырыгларын чугаалап тура, мындыг чүүлдү демдеглексеп тур мен. Экономиктиг реформаның шугуму-биле республикаларның, крайларның болгаш областарның аъш-чем хандырылгазын оларның кодээ ажыл-агыйда ажылының деңнелинден дыка улуг хамаарылгалыг турар кылыры эргежок чугула. Амгы үеде, эштер, бис бо талазы-биле девискээрлерниң деңнели-биле бир янзы бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын ышкаш хевирлиг чүүлдү киирген болгай бис. Мынча дээн бис: продукция бээриниң талазы-биле беш чылда даалганар бо. Беш чыл иштинде ол шуут өскерилбес. Эвилел болгаш республика фондузунче бээрин күүсеткениниң арттыр бүдүрген чүүлдериңер шуптузу силерниң. Бо чүүл дыка хөй девискээрлерде байдалды эдеринге улуг быра болганын айтыр апаар. Көрүп көрүңер, Волгоград областа чүү болуп турар-дыр. Аңаа аъш-чем хандырылгазының айтырыы кайы хире чидиг турганын сактып тур мен. Ам дээрге ында бүдүн комплекс хемчеглерни боттандырган. Ол хемчеглер чер-даа, мал-даа ажылдарын, чаа технологияны-даа, ажыл-агый чорудулгазының чаа аргаларын-даа хаара тудуп турар. Үш чыл дургузунда эът бүдүрериниң немелде өзүлдези барык 70 муң тонна, азы 24 хуу, сүттүү — 132 муң тонна, азы 18 хуу болган-дыр. Мал ажылының продуктуларын бээриниң күрүне даалгазы ажыр күүсеттинип турар. Ол күжениишкиннерниң обласка ажыктыг түңнелдери кандыгыл? Ийи чыл дургузунда эътти рынок таварты садары 33 муң тоннага, азы 1,4 катап, сүт продуктулары — 95 муң тоннага, азы 17 хуу өскен. Күрүне өртектери-биле үүрментеп садар садыгда хаван, куш эъди бар, сүт продуктулары, кулинар кылыглары калбак ассортиментилиг база бар. Ногаа болгаш картофель-биле хандырылга экижээн. Бо херекке улуг салыышкынны кооператив сектору база хууда дузалал ажыл-агыйы киирип турар.

Шак мындыг чүүлдү Липецк областан база көрүп болур. Сөөлгү ийи чылда кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезин өстүрериниң болгаш планнарны чедиишкинниг күүседириниң күсели-биле тус черниң хандырылгазынга эътти болгаш сүттү бээри дыка өскен. Бо продуктуларны кижи бүрүзүнге онааштыр хереглээри ол дараалашкаа-биле 9 болгаш 32 килограммга өскен.

Бүдүрүлгени өстүрери Целиноград областа эътти, сүт продуктуларын, ногааларны, картофельди садарын дыка экижидер арганы берген. Харьков областың чурттакчы чону мал ажылының продуктулары-биле ам ийи чыл дургузунда эвилел болгаш республика чергелиг дотация чокка хандыртынып турар. Мал ажылының продуктулары-биле хандырылганың байдалы Воронеж, Тула, Тамбов, Пенза, Томск, Калининград областарда, Ставрополь болгаш Алтай крайларда экижип турар. Белоруссияда, Эстонияда, Латвияда, Литвада болгаш өске-даа девискээрлерде чедиишкиннер дугайында мооң мурнунда чугаалап турган мен. Бо бүгү республикаларда, крайларда, областарда чүнүң-даа мурнунда комплекстиг хамаарылга колдап турар. Ол чүл дээрге чер болгаш мал ажылын интенсификастаарының курлавырларын ажыглаары, керээлиг, арендалыг болгаш ажыл-агый чорудулгазының бот-орулга-чарылгалыг өске-даа хевирлерин ажыглаары, ниитиниң болгаш хууда ажыл-агыйны керээлиг үндезинге калбаа-биле кооперастаары-дыр. Коллективтиг сад болгаш огород ажылын хөгжүдериниң күсели-биле маңаа база хөйнү чедип ап турар. Бо талазы-биле кандыг-даа кызыгаарлаашкыннарны дүжүрүп турар шиитпирлерни хүлээп алган бис.

Ынчалзажок аъш-чем айтырыын шиитпирлээри-биле ажыл-херек чамдык черлерде чүге эттинмейн, харын дорайтап турарыл? Мен бодаарымга, херектиң ужуру чурттуң чамдык зоналарында, ылангыя Россия Федерациязының Кара эвес хөрзүннүг зоназында, колхозтарның болгаш совхозтарның таваржып турары бергедээшкиннери-биле, чүгле ооң-биле холбашпаан боор. Чүге дээрге ажыл-херектери экижип турар дыка хөй областар ол-ла зоналарда, ол-ла бергедээшкиннерге таваржып турар. Орёл болгаш Калуга областарны ап көрээлиңер. Мырынай чоокка чедир-ле олар база кончуг берге байдалга турду. Ындыг болзажок байдал ында экижип эгелээн, эгелээр боорда дыка шалыпкын чоруп турар. Чоокку үеде Ростов, Калинин областар ышкаш, өске-даа черлерге көскү өскерилгелер чедип алдынарынга бүзүреп турар мен, а бергедеп турар Новгород, Псков, Киров ышкаш областарга база байдалды эдер дээш ында дыка хөйнү кылып турар.

Канчалза-даа кол чүүл — кадрларның ажылы. Чүнүң-даа мурнунда колхозтарның, совхозтарның кадрларын чугаалап тур мен. Партия, совет органнарының, оларның туружунуң, ажыл-херекке хамаарылгазының, сагыш човангырының, адактың соонда, ажылдың чаа методтарын оларның шиңгээдип алыр аргалының дугайында база онзалап айтыр апаар.

Ажылчы чон ажыл-херек дээш кызып, кижилерге даянып, оларның-биле сүмележип, чөптүг негелделерни салып турар кижилерни эдерер болгаш деткиир. Чон суларгай удуртукчуларга черле ынак эвес болгай. Улуг ажыл-херек туруштуг характерни, тура-сорукту, арга-хорганы негээр деп чүвени ол билир. Маңаа ооң-биле чергелештир кижилерни хомудатпазы, оларның-биле сүмележири, оларның дугайында сагыш салыры чугула.

Беседалар үезинде менден мындыг айтырыгны болганчок салыр: күш-ажылчы коллективтерде, хоорайларда болгаш районнарда, округтарда, областарда болгаш крайларда байдалды эки талазынче канчап өскертирил, эде тургустунуушкун улам дүрген күш кирзин, эки талалыг өскерилгелер-биле каттышсын дээш чүнү канчаарыл? Бо айтырыгны Красноярск крайга бүгү ужуражыышкыннарга салып турду. Мээн харыым мындыг: экономиктиг үндезин реформаның, демократчыдылганың болгаш ажык-чардыг чоруктуң тургускан байдалдары бүгү мөөңнелген айтырыгларны, оон иштинде кадр айтырыын шиитпирлээр арганы ажыдып турар. Мону ажыглаар херек.

Эштер! Республикаларның, крайларның, областарның күш-ажылчы коллективтериниң эргелерин калбартканы ажылчы чоннуң хүн бүрүдеги айтырыгларын шиитпирлээри дээш харысалгазын бедидери-биле деңге капсырлашкан деп бодалды бодумнуң чугаамга чаңгыс эвес удаа демдеглевишаан, мындыг чүүлдү база демдеглээр ужурлуг мен: чурттуң улус ажыл-агыйының бүгү звенолары чүгле область деңнелинге эвес, а республикаларның, крайларның, областарның күш-ажылчы коллективтериниң деңнелинге эң сырый холбашкан.

Бир эвес кайы-бир черде сулараашкын болуп, бир-ле чүве таарымча чок апаар болза, ону чурт дораан эскерип каар. Мен мында хөөретпейн тур мен. Бисте чаңгыс аай болгаш хелчок быжыг холбашкан улус ажыл-агый комплекизи бар. Ындыг болганда силерниң край ышкаш мындыг улуг девискээрлерниң хожудаашкыны, азы доктаашкыны улам эскертиниичел. Чүге дээрге край ам безин чурттуң экономиказында чугула турушту ээлеп турар. Честиң болгаш никельдиң бүгү-эвилел бүдүрүлгезиниң үштүң бири, платинаның болгаш кобальтының колдуг кезии, аллюминийниң болгаш ыяштың дыка улуг хемчээли мында. Азы олар дээрге амгы эртем болгаш техниктиг депшилге, эң янзы-бүрү продукцияны бүдүрери болдунмас ындыг материалдар-дыр ол. Эң кол чүве— край ам бөгүн безин тергиин улуг энергетика баазазы, а келир үеде ооң-даа артык улуг бааза апаар.

Крайның бүдүрүлге күчүлерин улгаттырарынга бүгү чурт улуг сонуургалдыг. Сөөлгү 12 чылдың дургузунда крайның экономиказын хөгжүдеринге күрүнениң 33 миллиард рубль ажыг капитал салыышкыннарын киирген чогум-на ооң-биле тайылбырлаттынар. Мында улус ажыл-агый ужур-дузалыг эң улуг Саян болгаш Канск-Ачинск девискээр-бүдүрүлге комплекстери тургустунуп турар. Хөй-хөй муң кижилерниң, Сибирьни шиңгээдириниң орук изекчилериниң күш-ажылы салдынган Дивногорск, Лесосибирск, Норильск, Саяногорск хоорайларның аттары кижилерниң угаан-мээзинде быжыы-биле кирген.

Хөй чүүлдер кылдынган, эштер, Ажылчы чоннуң чедиишкиннери дыка улуг. Край бөгүн улуг эртем күчүлүг, бурунгаар шурааашкынны кылырынга эки баазалыг. Красноярскиниң черинде бүгү чуртка эки билдингир дыка хөй бүдүрүлге болгаш эртем коллективтери тургустунган болгаш чедиишкинниг ажылдап турар. Ынчалзажок, эштер, силерниң крайны экономикада таарымча чок чүүлдер база оюп эртпээн, ол чорук мында тургустунган бүдүрүлге күчүлериниң дээштииниң дыка куду болурунга чедирген. Оон ыңай онзагай дүвүреңди болдуруп турар чүүл болза холбаалыг адырларның хөгжүлдезинде, ол ышкаш бүдүрүлге адыр-биле социал комплекстиң аразында улуг диспропорциялар болур. 1990 чылга чедир крайның хөгжүлдезиниң улуг программазы шуут-ла күүсеттинмезиниң кырында келген.

Бо хүннерде мен аъш-чем хандырылгазының дугайында эвээш эвести дыңнап келдим. Херек кырында край улуг арга-курлавырлардыг болгай. Мында чурттап турар кижи бүрүзүнге чуртта ортумаа-биле онаажып турарындан бүдүн чартык катап хөй тараа шелү онаажып турар.

Аъш-чем талазы-биле тургустунуп келген байдалды тайылбырлап тура, бергелерни тургузуп турар Сибирьниң онзагай чүүлдерин, ооң бойдузун, климат байдалын ховар эвес айтып турар. Ону барымдаалавайн барып болбас. Ынчалза-даа бис ажы-биле чугаалап турар бис, ынчангаш мен мынча дээр мен: хоочун чурттакчылар Минусинскиниң яблоктарын, арбузтарын, помидорларын, ары чигирин, сибирь калачыларын утпааннар боор. Төөгүде мындыг факт демдеглеттинген: Россияның төп районнарынче Сибирьниң тараазын сөөртүп кииреринге «Челябинскиниң тариф өскертилгези» деп адаар чүүл күштүг болуп турган бедиткен тарифтерни тургузуп турган, чүге дээрге бо черниң тараажылары Россияның төвүнге кончуг адаанажыр аргалыг болуп чораанар. Ам силерден үндүр сөөртпезин дээш кааилы онаар апаар-дыр. (Каткы). Ындыг делгемнер турда, силерниң хоорай чурттакчыларының хереглелин хандырып шыдавазынарны кижи кайгаар чүве-дир.

Хамыктың мурнунда крайның улус ажыл-агыйы чүге колдуунда-ла эстенсивтиг үндезинге шүшпең хөгжүүрүн уламчылап турарының ужурун тывар ужурлуг. Эртемниң ажылдап кылыышкыннарын кончуг кошкак ажыглап турар. Эртем-техниктиг депшилгени дүргедедириниң, бүдүрүлгени чаартырының айтырыгларын, Красноярскиге, Норильскиге, Канск-Ачинск комплекске, өске-даа хоорайларга болгаш суурларга чоокшулап чедер деп турар экология айтырыгларын кошкак шиитпирлеп турар.

Чугаамның бо кезээн мындыг чогумчалыг хөөн-биле доозуп тура, мынча деп чугаалаар мен: партияның край комитединиң ажыл-агый активи-биле кады эртем төвүнге ол айтырыгларны чугаалажып көргенин барымдаалап тургаш, аграр-үлетпүр комплекизин хөгжүдер талазы-биле саналдарны ажылдап кылырын үргүлчүлээри эргежок чугула. Бирээде ол.

Ийиде — чуртталга бажыңнарының айтырыы. Чоокку үш чыл иштинде тудут баазазы чуртталга бажыңнарының тудуунга бир миллион хире дөрбелчин метрни немептерин, өскээр чугаалаарга, ону ооң соонда үш миллион чедириптер кылдыр ындыг хемчеглерге чедирер ужурлуг. Экологтуг берге айтырыглар бар. Оларның чамдыызы эртемниң ханы ажылдап кылыышкыннарын негеп турар. Ынчалза-даа технологтуг болгаш техниктиг шиитпирлери бар, чүгле акшаландырары чугула агар шынарлыг айтырыглар база бар. Красноярск край талазы-биле комплекстиг программа херек, тус черниң күжениишкиннерин мөөңнээри болгаш төптүң дузаламчызы база херек болуп турар. Бо бүгүнү хуусааларының, күүседикчилериниң аайы-биле тургускаш кылыр херек. Бис бодувустуң талавыстан чогуур даалгаларны база бээр бис. Ындыг программа Красноярск крайга эргежок чугула, бис ону чугаалажып көргеш, контрольга алыр бис.

База катап онзалап демдеглеп каарын күзеп тур мен: Красноярск крайда болуп турар чүүлдер мени эде тургустунуушкунну биске эргежок чугулазынга база катап бүзүредип турар.

Силерниң улуг херектериңерге чедиишкиннерни күзедим!

Эштер! Маңаа, Красноярскиге даштыкы херектер дугайын чугаалаксадым, чүге дээрге, бистер иштики хөгжүлдениң планнарын чугаалажып көөрүвүсте, оларны даштыкы байдалдар-биле үргүлчү холбаштыр, айыыл чок чорук талазы-биле, чоок болгаш ырак-даа кожаларывыс-биле экономиктиг база өске-даа харылзааларывыс талазы-биле доктаамал холбаштыр көөр ужурлуг бис.

Маңаа, бо параллельге тургаш, Азия дипте, Оожум болгаш Индий океан бассейнинде байдалды көөрү таарымчалыг болбайн аан. Ооң чурттакчылары чоокта чаа 3 миллиард кижи ажа берген делегейниң бо канчаар-даа аажок улуг болгаш дүрген хөгжүп орар кезээниң [illegible] аразында харылзааларны эде тургузарының программазын бодап көөрүнче бүгү чурттарны ийи ажыг чыл мурнунда Владивостокка чалаан болгай бис. Ооң соонда ук программаны янзы-аңгы таварылгаларда улам немей база тодараткан. Бистерниң Индияның удуртукчулары-биле кады ажылдап кылганывыс: Дели декларациязында улам ыңай хөгжүдени болгаш делгереңгей философ-политиктиг үндезинни ол алган.

Бо бүгү, эштер, хевертен чогаадыг эвес болган. Бистер эрткен үениң өөредилгелерин болгаш амгы херек кырында байдалдарны бүгү талазы-биле бодап, өскелерниң, оларның аразында Азияның социалистиг чурттарының идеяларын болгаш инициативаларын барымдаалаан бис. Ынчангаш бистер бүгүдеге таарымчалыг саналдарны ажылдап кылырда, эрге-ажыктарга деңге хамааржып турар чүүлдерни дилеп турган бис.

Бирги одуругга чөрүлдээлерлиг болгаш месилдежиишкиннерлиг белдирлешкен доңнарны чежериниң база милитаризастаашкынны соксадырының айтырыгларын тургускан бис. Оларның бирээзи — аңгы-аңгы чурттарның шалыпкын болгаш деӊ эвес экономиктиг өзүлдезинден улустар аразының кады ажылдажылгазының хожудаашкыны болур. Ындыг ылгалдың улам улгадыры моон соңгаарты хөгжүлдениң динамиказын девискээр хемчээлинге болгаш делегейниң бүгү экономиказынга-даа шыңгыы шаптараазынга чайлаш чокка таварыштырар.

Бо девискээрде кандыг полюстарның тургустунуп келгенин көрүп тур боор силер: бир херек —Япония, өскези— Филиппины; бир херек — АСЕАН болгаш өскези —Бирма болгаш оон-даа өске. Мында айтырыглар делегей харылзааларын бодап көөрүн, экижидерин негеп, оларны демниг хөделиишкинниң болгаш кады ажылдажылганың оруунче киирерин негеп турар.

Чер бөмбүрзээниң ол делгем регионунуң нарын бүгү айтырыгларын каттыштыр көрбес болза, бүгү делегейге ниити депшилгениң болгаш тайбыңның эрге-ажыктарынга Азияның болгаш ийи улуг океанның бассейннериниң кончуг улуг курлавыр күжүн ажыглаарынга кордал үстүр. Ол хамаанчок аңаа удурланыштыр — девискээр болгаш ниити делегей чөрүлдээлериниң үнер дөзү кылдыр шилчий берип база болур. Бо талазы-биле угаан-сарыылдыг болгаш бүгүнү хаара тудуп турар демниг хөделиишкиннерни чогуур өйүнде таарыштыр тургузары эргежок чугула бооп турар-дыр.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бистер боттарывыстың Владивостокка инициативавысты үндезилеп тургузуп тургаш, чаа утаап-бодаашкынны удуртулга болдурган бис. Чамдык кижилер бистиң бодалдарывыстың болгаш саналдарывыстың ижин кара чок, ак сеткилдиин чигзиниишкинге таварыштырган, ол херекти Совет Эвилелин тайбыңга ынак сөстер-биле чаап алгаш, ээлчеглиг экспансиязын эгелээн-дир деп көргүзерин оралдашкан. Ам ол хоозун антисоветизм ёзузунга үндезилеттинген ындыг үнелээшкиннер-биле маргыжыы чугаа кылыры ындыг-ла чугула эвес: амыдырал оларны шуут-ла чайладып октапкан. Бистиң Владивостокка инициативаларывыс ол девискээрниң күрүнелеринге улуг салдарлыг болган.

Совет Эвилели бодунга артык эргелерни, өскелерге когаралдыг болур ажыктыг чүүлдерни, өскениң күсели-биле артык күштүг болурун дилевейн турар деп бүгү-ле харысалгалыы-биле база катап медеглеп тур мен.

Ийет, бистер хемчээли канчаар-даа аажок улуг чөөн кызыгаарларывыстың айыыл чок чоруунуң дугайында сагыш салып турар бис. Ынчалза-даа бөө-чепсекти эндере бүдүрериниң аргазы-биле эвес, а политиктиг болгаш экономиктиг аргалар-биле сагыш салып, удурдедир туржурунун, чигзиниериниң, бүзүрешпезиниң байдалын соксадыр арганы тургузуп тургаш, олче сагыш салып турар бис. Мен мынча деп чугаалаар мен: бүгү-ле черлерге ышкаш, бистиң Азияда политикавыс хостуг шилип алыышкынның болгаш тайбың кожа-хелбээ догуннаашкынның принциптеринге үндезилеттинген. Ол ажык, ооң «ийиги дүвү» чок.

Азия-Оожум океан чурттарының хөй кезии бистиң политикавысты, бистиң инициативавысты улуг сонуургал-биле уткуп хүлээп алган. Дыка хөй чурттарның ниитилел медерелинде Совет Эвилелинге хамаарыштыр үндезин өскерилге болбаан-даа болза, эки талазынче бурунгаарлаашкын болган. Бистиң бодалдарывыс болгаш саналдарывыс ол регионда байдалдың онзагай чүүлдерин шын көргүскен-дир деп, бистер оон ындыг түңнел кылып турар бис.

Ол регионнуң чурттарының делегейниң ниити херектеринге идепкейлиинин улгатканын, оларның бот-тускайлаң чорукче чүткүлүн, боттарының айтырыгларын ийи талалыг азы хөй талалыг аргага үндезилээш боттары шиитпирлээринче, шиитпирлерни чугаалажыышкын кылырының оруундан дилеп тып турарын сеткил ханыышкыны-биле демдеглеп турар бис.

Бистиң чуртувус ол үениң иштинде бо девискээрниң чурттарының хөй нуруузу-биле чугаалажыышкын кылырын эгелээн. Оларның иштинде чамдыктары-биле —бедик болгаш дээди деңнелдиг чугаалажыышкыннар кылган. Бистер ындыг харылзааларже күрүне шугуму-биле үнген бис, олар биске кажан-даа бооп көрбээн. Уткушкан күжениишкиннер-биле харылзаалар ханы утказыг болгаш перспективтиг болу берген. Ооң-биле кады ол бүгү шуут деӊ эргелиг, ажык байдалдыг болуп, чүгле ооң-биле безин амгы үениң принциптеринге улустар аразының харылзааларының эде тургустунуушкунунга салыышкынны киирип турар.

Совет-индий харылзаалар сөөлгү чылдарда улустар аразынга канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг, доктаамал дээштиг, боттут фактор болу берген. Боттарының аразында дыка ылгалдыг болгаш улуг салдарлыг ийи чурттуң аразынга найыралдыг нарын харылзааларын боттарының улустарының чаагай чоруунга, бүгү-ниитиниң эрге-ажыктарын быжыглаарынга улуг базым Делиге ам болур дээди деңнелге ээлчеглиг ужуражыышкын болур деп санап турар бис.

Азия-Оожум океан регионунда политиктиг байдал өскерлип турар. Тодаргай идегеп болур демдектер эвээш эвес. Бот-бодунга ажыктыг айыыл чок чорук ында улам байлак апар чыдарынче чүткүлдүң дугайын херечилеп турар медээлерниң барын чугаалап болур. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, кая-даа каттышпазының шимчээшкини бо регионнуң талазынче калбарып турар. Ол шимчээшкин ооң салым-чолунга бодунуң хамаарышпас ролюн ойнаар болгу дег. Ол шимчээшкин ам даштыкы политиктиг чорудуушкуннарга улуг идиги бээр дээш улам ажыктыг механизмни дилеп турар. Девискээр чөрүлдээлерин шиитпирлээринге болгаш оларның тыптып кээрин чайладырынга киржир күзелдиг бооп турарын бо-ла көрүп турар бис.

Ниитизи-биле, эштер, мынчаар чугаалаар бодаан ийик мен: Владивостоктуң соонда эвээш үе эрткен, ынчалза-даа амгы үеде бо кайгамчык улуг регионда кадык, чигзиниг чок, таарымчалыг болгаш хөйнү аазап турар чорудуушкуннар калбарып турарын көрүп турар бис. Бо дээрге — ниити кижи төрелгетенниң болгаш национал эрге-ажыктарның харылзаазының өзүп турарының бадыткалы, бистиң чурттап турарывыс бөмбүрзектиң бир аай бүдүн болурун улам угаап-билип турары болур. Маңаа бодувустуң ролювусту боттуу-биле үнелеп турар бис. Маңаа бистиң үлүүвүс дыка улуг, ону бүгү чурттарның улустарының ону канчаар үнелеп турарын көрүп турар бис.

Маңаа хамаарыштыр Американың Каттышкан Штаттарының талазындан кандыг-бир чигзиниишкиннерни чугаалап турар болгаш олар ону Азия-

(Төнчүзү 3-кү арында).

ДЕМНИГ ШИМЧЕНИР ҮЕ, ПРАКТИКТИГ АЖЫЛДАР ҮЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези 1, 2-ги арыннарда).

Оожум океан чурттарының улустарының болгаш чазактарының аразынга тарыырын оралдажып турар. А чогум бо регионнуң чурттарында бистиң политикавыстың ужур-утказын улам улуу-биле билип турар.

Чижек кылдыр афган айтырыын шиитпирлээнин адап көрейн. Ол чорук Азия-Оожум океан регионунда чорудуушкуннарга болгаш бо девискээрниң чазактарының болгаш күрүнелериниң талазындан бистиң политикавысты улам четтигүү-биле үнелеп көөрүнге күштүг салдарны чедирген. Афганистан талазы-биле Женева дугуржулгаларын чедип алганының фактызы регионалдыг өске чөрүлдээлерни болдурбазының хемчеглерин дилеп тыварынга чаагай салдарны чедирген дээрзин шупту улустар хүлээп көрген болгай.

Кампучияның, Вьетнамның, Лаостуң, ол ышкаш Индонезияның болгаш АСЕАН-ның өске-даа чурттарының кужениишкиннериниң түңнелинде Кампучияны долгандыр байдалды таарыштыр шиитпирлээр дугайында айтырыг амгы үеде көскү бурунгаарлап турар. Чоокта чаа Джакартага эрткен албан ёзузунуң эвес ужуражышкыны аажок өөредиглиг, үлегер-чижекти берген чугула болуушкун болган. Кампучия талазы-биле дугуржулгаларны дүрген чедип алырынга моон соңгаар-даа идиг бээринге Совет Эвилели белен. Бо айтырыгны шиитпирлээринге база ниитизи-биле Азияда байдалды экижидеринге рольду Кыдаттың болгаш Вьетнамның аразында дорт чугаалажышкыннар ойнаар ужурлуг деп санап турар бис.

Иранның болгаш Ирактың аразында 8 чыл иштинде үргүлчүлээн өлүм-чидимниг үрегдекчи дайынны соксаткан. Ону делегейниң бүгү ниитилежилгези идегээшкин-биле уткаан. Чүгле бо таварылга талазы-биле эвес, черле харын Каттышкан Нациялар Организациязының, КНО-нуң чиңгине секретарьның кылган ажылын демдеглээри чугула деп бодап-дыр мен. КНО-нуң база катап күш кирип, ооң ролюнуң өзүп турары эки болгаш өөрүнчүг. Делегейниң бо организациязының арын-нүүрүн деткиир болгаш ролюн бедидер дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып турар бис.

Амгы үеде Чоокку Чөөн чүкте боол турар болуушкуннар барып-барып база ол чештинмес доңну чежиптер боор деп бодап турар бис. Делегейниң хөй кижилериниң бодалын ёзугаар алырга, чогум-на харын сөөлгү бүдүн чартык ийи чылдың дургузунда эң таарымчалыг орукту — делегей конференцияларының чылдырып айтырыг шиитпирлээр орукту ажылдап кылган.

Соңгу болгаш Мурнуу Корей аразында чугаалажышкыннарны эгелээриниң демдектери көстүп эгелээн-даа болза, Корей чартык ортулукта байдал нарын боор артпышаан.

Бир эвес бистиң даштыкы политикавыстың кол угланыышкынының дугайын — социалистиг чурттар-биле харылзааларывыстың дугайын чугаалаар болзувусса, маңаа бистиң кады хөделиишкиннеривистиң характеристиказының шынарының бедээнин Европага-даа, Кубага-даа хамаарыштыр чугаалап боор бис. Бот-боттарывыска ажыктыг харылзааларывыста айтырыгларны, чурт бүрүзүнүң эрге-ажыктарынга, найыралдыг күрүнелерниң эрге-ажыктарын дүүштүр кады шиитпирлээр ужурлуг чугула болгаш үр хуусаалыг сорулгаларны ам улам эки, тода көрүп турар апарган бис.

Социалистиг ийи улуг күрүнелерде боол турар чаартылгаларның күчүлүг чорудуушкуннарының үезинде Совет Эвилелиниң болгаш Кыдаттың аразында чоокшулажыышкын точкалары көвүдеп турар. Бо социалистиг күрүнелерде дыка ханы иштики чаартылгалар чорул турар. Бистиң улустарывыстың аразында харылзааларда эки чүүлдерни күзежир болгаш бүзүрежир чорук улам көвүдеп, бот-бодунга ханы сонуургал, бот-бодунче тыртыышкын чаа утка-шынар-биле катап тургустунуп, долдунуп турар деп чугаалап боор мен. Кампучияны долгандыр айтырыгны таарыштырар талазы-биле чоокта чаа Пекинге болган ийи талалыг ажылчын ужуражышкын бо айтырыг талазы-биле бот-бодун билчириниң зоназын калбарткан болгаш ооң-биле кады совет-кыдат харылзааларны экижидериниң херээнге бараан болган.

Бистер Кыдат Улус Республика-биле харылзааларывысты долузу-биле чогумчудар дээш, оларны делегей политиказы дээш бистиң ийи чурттарывыстың харысалгазының деңнелинге чедир хөгжүдер дээш туржуп турар бис. Дээди деңнелге совет-кыдат ужуражышкынны белеткээрин соңгаарладыышкын чок эгелээринге белен бис.

Совет-австралия дээди деңнелге ужуражышкын Оожум океанның мурнуу чүгүнде чурттар-биле харылзааларга принципиалдыг эргилде болган. Ол ужуражышкын бодунуң утка-шынарының болгаш ында кирген политиктиг идиг бериишкиннериниң талазы-биле регионалдыг деңнелден-даа улуг боол турар.

АСЕАН чурттары-биле, чүнүң-даа мурнунда Индонезия-биле, ол ышкаш Филиппины, Малайзия-биле бистиң харылзааларывыстың доктаамал болуру күш кирип бар чыдар. Таиланд-биле үр үеде бүтпейн турган чугаа ажыктыг эгелээн. Оларның улуг-бичези болгаш ниитилел тургузуу хамаарылга чокка, бөмбүрзектиң бо талазында бүгү күрүнелер-биле дең эргелиг харылзааларны бот-бодунга ажыктыг кылдыр хөгжүдери дээш туржуп турар бис.

Совет-япон харылзаалар бо бүгү байдалдарга маргыш чок, боттуг ужур-дузалыг боол турар болгай. Япониянның политиктиг чамдык көскү ажылдакчылары — М. Исибаси, С. Абэ, Т. Фува, Т. Дои олар-биле мээң ужуражышкыннарым, ол ышкаш Япониянның хөй-ниити организациялары болгаш культура ажылдакчылары-биле чагаалар болгаш бижиктер солушканым чаңгыс черге таптаашкынны ажып эртериниң оруунда айтырыгларны болгаш аргаларны эки көөр арганы берген.

Ийи талалыг болгаш регионалдыг эрге-ажыктарның дең болурунуң баазазынга үндезилээш, бистиң харылзааларывысты доктаамал болдурарының үндезини-даа, ийи талаларның чүткүлү-даа бар боол турарын Ясухиро Накасонэ-биле чоокта чаа кылган ажык чугаалажышкынывыс мени улам ханы бүзүреткен. Бо таарымчалыг байдал ам болур политиктиг харылзаалары үезинде уламчылаашкынны алыр, япон-совет харылзааларны болур-чогууру-биле хөгжүдеринге чедире бээр дээрзинге идегеп турар бис.

Япониянның губернаторларының национал чөвүлели-биле харылзааларны катап тургусканын, ССРЭ-биле садыг-экономиктиг кол партнёр болур туружун оларның чурту катап эгидип алзын дээш ооң херенгитен бөлүктериниң сонуургалының катап эгелээнин Совет Эвилели болур-чогууру-биле үнелээн. А бүзүрежир чорукка шаптыктап турар гуманитарлыг талада, балык тудуушкунунда бар айтырыгларны ажып эртип болур деп бодап тур мен. Совет кижилерни, Япониянның чоокта-даа, ыракта-даа кожаларын дүвүредип турар чүүл — Американың Каттышкан Штаттары-биле «үүргени үлежири-биле» Япониянның шериг деңзигүүрүн улгаттырып турары болурун чугаалавас аргам чок.

Шериг чарыгдалынга чаңгыс хуу өзүлде дээрге ындыг кончуг эвес-даа ышкаш сагындырар болгай. Ынчалза-даа бир эвес ону чурттуң өзүп турар экономиктиг күчүзү-биле кады алыр болза, ол чаңгыс хуу шыгыы бодалдарны тывылдыра бээр. Амгы делегейге милитаризмге даянмайн улуг күрүне болурунга чедип болур деп чүвени японнар бадыткап көргүскен хевирлиг болган. Ынчаарга мындыг янзылыг айтырыг тургустунуп келир: бүгү кижи төрелгетенге ол хире улуг өөредиглиг болгаш онзагай байдалдыг бодунуң дуржулгазын чүге баксырадып турарыл? Делегейниң барык бүгү черлеринге Япониянның экономиктиг салдар чедирериниң барык деңнээр чүве чок энергиязын дайын мурнунуң болгаш дайын үезиниң төөгүде кирген чүүлдери-биле аартаткан херээ чүл?

Азия-Оожум океан девискээриниң талазы-биле Каттышкан Штаттар-биле дугуржулга кылып болурунуң эптиг аргаларын дилеп тып турар бис. Ынчаарга маңаа хамаарыштыр үргүлчү мындыг айтырыг тургустунуп кээп турар: делегей политиказының өске чугула айтырыгларынга бодаарга, бо айтырыг талазы-биле чүге бистиң аравыста бот-боттарын билчир чорук чедип алдынмайн турарыл? Ол девискээрге хамаарыштыр бистиң күрүне эрге-ажыктарывыс удурланыышкак эвес хевирлиг. АКШ-тың чер болганда калбарып чоруткан экономиктиг харылзааларынче бистер халдавайн турар бис. Боттуг чүүлдерни барымдаалап билиривисти бистер бүгүдеге бадыткап көргүскен ышкаш бис. Ам чүге ындыг болуп турарыл?

Каттышкан Штаттарның төлептиг байдалын, ооң политиктиг болгаш экономиктиг аргаларын барымдаалап көргеш, ол чурттуң Азия-Оожум океан девискээриниң херектеринге долу хемчээлдии-биле киржилгези дээш туржуп турарывыстың дугайын каш удаа чугаалаар, ол дугайты демдеглеттинмейн баарга каш удаа сагындырар ужур меңээ таваржып турган. Ынчаарга ындыг киржилге улуг күрүнезирек мениишкиниң болгаш күш дегээри-биле эвес, а дең эргеге үндезилей тургустунар ужурлуг. улуг күрүнезирек чорук болгаш күш дегээри төөгү диссертацияларынга артар чүүлдер-дир.

Ол девискээрге байдалды экижидериниң оруу, делегейге чер болганынга ышкаш, дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырары, боо-чепсекти кызырары болгаш шериг политиказын болур-чогууру-биле өскертири болур. Шериг талазы-биле удур туруушкунну чок болдурарынга маңаа баштайгы базымны ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар талазы-биле керээ кылган. Тайбың чонга удур атомнуг чепсекти бир дугаарында ажыглаан Азия дипке ол болуушкун онзагай болгаш тураскаал хевирлиг болур. Бо угланыышкын-биле моон-даа ыңай бурунгаарлаар дээш чаа аргаларны дилеп тыварынга белен бис. Азияга ниити айыыл чок чоруктуң херээн бурунгаарладырынче чүткүвүшаан, бодаашкыннарны болгаш немелде анализтерни кылганының түңнелинде совет удуртулга чамдык чаа саналдарны киирип тур.

Бирээде. Азия болгаш Оожум океан чурттарының дүвүрээшкинин бодап билбишаан, Совет Эвилели, чоокку үеден бээр кылып келгени ышкаш, ол дипке кандыг-даа ядролуг чепсектиң санын көвүдетпес болгаш аңаа ындыг чепсекти немей тургуспазынче Американың Каттышкан Штаттарын болгаш ядролуг чепсектиг өске-даа күрүнелерни кыйгырып тур.

Ийиде. Ол девискээрниң шериг-далай күштерлиг кол-кол күрүнелерин аңаа шериг-далай күштерин көвүдетпес дугайында консультациялар кылырынче чалап тур бис.

Үште. Шериг-далай болгаш шериг-агаар күштериниң деңнелин ол хевээр арттырар болгаш дең хемчээлдиг кылдыр кызырар, оларның идепкейин кызыгаарлаар сорулга-биле ССРЭ-ниң, КУР-нуң, Япониянның, КУДР-нуң болгаш Мурнуу Корейниң эрик чоогу кызыгаарлажып турар районнарынга шериг талазы-биле удур туруушкунну чавырылдырарының дугайында айтырыгны хөй талалыг үндезинге чугаалажып көөрүн саналдап тур бис.

Дөртте. Бир эвес АКШ Филиппинада шериг баазаларын узуткаар болза, ССРЭ ВСР-ниң чазаа-биле дугуржуп тургаш, Камрань бухтада флоттуң материал-техниктиг хандырылгазының пунктузундан ойталап болур.

Беште. Ол девискээрниң далай болгаш агаар коммуникацияларының айыыл чок чорууунуң эрге-ажыктарынга дүүштүр ажык далайга болгаш ооң кырында агаар делгеминге мөөсилдежиишкин болдурбас талазы-биле хемчеглерни кады ажылдап кылырын саналдап тур бис. Ындыг хемчеглерни ажылдап кылырда, амгы үеде бар ийи талалыг совет-америк болгаш совет-англи, ол ышкаш үш талалыг АКШ— ССРЭ — Япония дугуржулгаларның дуржулгазын ажыглап болур.

Алдыда. Индий океанны тайбың зоназы болдурар дугайында конференцияны 1990 чылдан орай эвесте чыылдырар. Аңаа белеткел ажылдарының КНО-да колдуунда доозулганы билдингир.

Чедиде. Азия-Оожум океан девискээриниң айыыл чок чоруунга хамаарышкан бистиң болгаш өске кандыг-даа саналдарны сайгарып көөрүнүң чугаалажышкын механизмин тургузар дугайында айтырыгны кайы-даа деңнелге, кандыг-даа составка чугаалажып көөрүн саналдап тур бис. Ол чугаалажышкыннарны ССРЭ-ниң, КУР-нуң болгаш АКШ-тың аразынга эгелеп болур, чүге дээрге олар КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң доктаамал кежигүннери боол турар.

Шериг албанныгларның аразынга боол турар чугаалажышкыннарның ажыктыын көргүзүп турар чамдык дуржулга бар. Генералдар болгаш адмиралдар бот-боттарынче дураннажып көрүп турбайн, а чугаалажышкын столунуң артынга бот-боттарынче көржүп олурда, тайбың-чаагай кылдыр сагындырар. Шериг ажыл-чорудулгазының хөй санныг айтырыгларынга хамаарыштыр чугаалажышкыннарны олар кылып болур. Шериг талазы-биле эң улуг күрүнелерниң төлээлекчилериниң ужуражышкынындан эгелеп болур.

Чурттарның бот-боттарын эки билген болгаш билишкен турары кончуг чугула. Ындыг таварылгада бодунуң айыыл чок чоруу дээш билдингир сагыш човаашкын эвээжээр апаар. Ынчан идегел болгаш бот-боттарын билчир чорук улгадыр.

Бүгү делегейге айыыл чок чоруктуң салым-чолу-биле холбашкан, тодаргайлаарга, стратегтиг ядролуг чепсекти кызырарының дугайында совет-америк чугаалажышкыннарның перспективазының дугайында айтырыгны маңаа, Красноярскиге чугаалаары чөптүг боор деп бодап тур мен. Чугаа болза силерниң хоорайыңардан ырак эвесте турар радиолокация станциязының дугайында боол турар.

1972 чылда чардынган ракетага удур камгалал талазы-биле керээни ук радиолокация станциязының канчап-даа үревейн турарын бадыткаар дээш эвээш эвес чүүлдерни кылган бис. Ол туржук ынаар америк конгрессменнерни безин чалап турдувус. Ракетага удур камгалал талазы-биле айыттынган керээни сагыырының дугайында дугуржулга чедип алдынар чүве болза, ол станцияның дериглелерин чазып кааптарынга белеңин илереттивис. Ынчалза-даа Красноярскиде, РЛС дугайында хоозун чулчуруушкуннар болгаш соора ажыглаар чорук үргүлчүлеп, Женевада чугаалажышкыннарның ажылынга доктарлыг салдарын чедирбишаан турар. Ол кандыг-ла-бир кижиге ажыктыг болуп турары илдең-дир. Бистер ону ынчаар кылып турар кижилерге эң-не шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээр болгаш аңаа ёзулуг сагыш дүвүреп турар кижилерге оларның чигзиниишкиннериниң үндезин чогунуң маргыжар арга чок херечилээшкиннерин көргүзер деп шиитпирлээн бис. Ындыг шиитпирниң дугайын бистер АКШ-тың президентизинге дыңнаткан бис.

Бистер Красноярск РЛС-тин баазазынга космос делгемнерин тайбың сорулгаларга ажыглаар талазы-биле делегей төвүн тургузарын саналдап турар улус бис. Ону тургузар дугайында идеязын Барыын чүктүң аң-алдарлыг бөлүктериниң уткуп-хүлээп алганы бүгү делегейниң космос организациязының системазынга ону киирер. Бо төлевиделге сонуургалын илередир бүгү чурттарның эртемденнери-биле сүмележиринге белен бис.

Красноярск станциязының талазы-биле Барыын чүктүң сагыш дүвүрээшкининге бистиң харыывыс ындыг боол турар. Ынчалза-даа Гренландияда болгаш Великобританияда америк РЛС-терни тудуп турарының талазы-биле бистиң дүвүреливис хевээр артар апаар. Ол станциялар ракетага удур камгалал талазы-биле керээни дорт үрээшкини болур деп, специалистер медеглеп турарлар. Бистиң инициативавыска харыы кылдыр Вашингтонга чогуур хемчеглерни алыр боор деп манап турар бис.

Азия-Оожум океан регионунуң дугайын база катап чугаалап тура, ооң чүгле боо-чепсектер-биле эндере бокталбаанын айтыр ужурлуг мен. Аңаа оон өске база бир, дүрген күштелип турар айыыл — экологтуг бокталыышкын база кыжанып турар. Ол айтырыгны бүгү кижилер эки билир. Бо талазы-биле регионалдыг кады ажылдажылганы эгелээриниң дугайында бодаар үе шагда-ла келген. Эге бажында эксперттерниң тускай конференциязын чыылдырып болгай, ол конференция бистерде ниити айтырыглар чогум кайы хирезил, бистерниң боттарывыстың аравыста кайы хире тудуш холбаалыывысты, а ындыг болганда, бир демниг хөделир апаарывысты көргүзер дээрзинге бүзүреп турар мен.

Национал чаңчылдарны арттырып, улам сайзырадырының, чайгаар болур халаптар-биле демисежириниң талазы-биле кады ажылдажылга ышкаш ындыг чугула темалар хүн айтырыынга кирер ужурлуг.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Азия-Оожум океан девискээринге чаа харылзааларны тургузуп эгелээр төлээде, баштайгы аргаларны чугаалажып көөрү-биле сонуургалдыг бүгү күрүнелерниң, (азы ону күзеп турарларның) даштыкы херектер министрлериниң ужуражылгазын чүге организастап болбазыл —деп бодал тургустунуп келир-дир.

Бистер Азия-Оожум океан девискээринге экономиктиг кады ажылдажылганың талазы-биле конференцияның ажылын улуг сонуургал-биле хайгаарап, ооң чоокта чаа Осакага болган сессиязынга байыр чедирип, ооң кежигүннериниң кайызы-ла таарымчалыг деп санаарыл, ол чурттар аразының организациязының ажылынга ынчаар кандыг-даа янзылыг киржиринге белен боол турар бис. Ол ышкаш КНО-нуң аңгы-аңгы организациялары —Азия болгаш Оожум океан талазы-биле экономиктиг болгаш социал комиссияның, Барыын Азия талазы-биле экономиктиг болгаш социал комиссияның дыка идепкейлиг ажылдаары негеттинип турар.

Владивостокка илереттинген идеяларны боттандырып чорудары бистиинде шаптык чок деп бистер санап турар кылдыр бодаарын күзевейн тур мен. Чүгле даштыкы байдал шаптыктап турган деп бодавазын ынчап тур мен. Бистер ындыг түңнелдер черле кылбайн турар бис. Ол мээң чугаамның баштайгы кезээнге — бистиң айтырыгларывыстың болгаш бергелеривистиң дугайында чугаалааным чүүлдерден хамааржып турар. Ынчалза-даа бистер ырак көрүп турар бис. Политиктиг системаның боттуг реформазы болгаш эде тургустунуушкуну Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң амгы үеде хөгжүлдезиниң күчүлүг хемчээлин хандырар болгаш бистиң Төрээн чуртувустуң ол дендии делгем болгаш перспективтиг чарылбас кезектеринге төлептиг-даа болур ужурлуг. Бир эвес бистиң кожаларывыс болгаш оон-даа ырак-узак күрүнелер ону күзээр чүве болза, ол чорук Азияның ол кезээнге экономика, эртем-техника, культура, экология талазы-биле болгаш өске-даа харылзааларның чүгле быжыг эвес, харын база чараш хевирлерин тургузар арганы бээр-дир. Владивосток программазының аргалары ам-даа долузу-биле илереттинмээн деп чүвени барымдаалап турар бис.

Бистиң чурттуң ол районнарының даштыкы экономиктиг харылзааларын шапкынчыдар сорулга-биле база оларның онзагай байдалдарын барымдаалавышаан, бистер амгы үеде «чиңгелделиг чурум» деп адап болур хемчеглерни ажылдап кылып турар бис.

Бистерниң бодап турарывыс болза:

— ында турар бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш бүдүрүлге кооперативтеринге даштыкы рынокче дорт үнер эргени тывсыр;

— «Ыраккы Чөөн чүк коэффициентизин» тургузар, тодаргайлаарга, чоннуң хереглел бараанын даштыкыдан садып алырын киириштир, коллективтиң социал хөгжүлдезиниң хереглелдеринге валюта киирилдезиниң чамдык кезиин ажыглаар эргени бээр;

— эрик кыдыының болгаш кызыгаар чоогунуң садыглажыышкынынга киржип турар бүдүрүлгелерге оларның боттарының чедип алганы чиг эт болгаш материал камналгазын экспорттаар арганы бээр;

— даштыкы-биле дорт харылзаалар кылырын бистиң бүдүрүлгелеривиске чөпшээрээр, а кооперативтер аңаа чөпшээрелди а крайкүүскомнардан болгаш облкүүскомнардан алыр;

— керээлерге үндезилээш тургустунган каттышкан бүдүрүлгелерни чурттуң өске районнарынга бодаарга, арыг орулгадан үндүрүг-дадывырдан оон узун хуусаага хостаар, ол ышкаш оларның социал хөгжүлде фондуларынга реинвестициядан хостаар;

— каттышкан бүдүрүлгелерге ажыл төлевирин дирекцияларның болгаш профэвилелдерниң шиитпирлеп көргени-биле тодарадып тургузар.

Бис Ыраккы Чөөн чүкке каайлы онаалдазының чиигеткен ёзу-чуруму болгаш даштыкы экономиктиг дугуржулгаларга база үндүрүг онаалдазынга тускай чөпшээрел, бойдус болгаш күш-ажыл курлавырлары дээш чиигеткен төлевир туруп турар «каттышкан бүдүрүлге зоналарын» тургузарын бодап турар бис.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы эргелеп башкарарынга тус черниң эрге-чагыргаларының ролюн бедидер бис. Даштыкыже үндүр садыглажып турар Ыраккы Чөөн чүкте бүдүрүлгелерниң валюта киирилдезиниң чамдыызы ол черниң эрге-чагыргаларының холунга артып калыр. Даштыкы экономиктиг харылзааларны дүүштүрери-биле Ыраккы Чөөн чүкке регионалдыг органны тургузарының айтырыының өйү ам келген.

Кайызынга-даа ажыктыг байдалды үш талалыг экономиктиг кыдат-япон-совет ажыл-чорудулганы калбартып чорударының аргаларының дугайында кыдат парлалганың саналдарынче Совет Эвилели кичээнгей салган. Ындыг көрүүшкүнге бис каттыжып турар бис. Бүгү талалар белен болган таварылгада ол идеяларны ажылдап кылырын практиктиг үндезинче шилчидип болур ийик.

Амур, Чита областарга болгаш Приморск крайга кыдат тала-биле кады кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин болгаш аңаа кайызының-даа киржилгезиниң принциптеринге хамааты объектилерни тударын организастап чорударын дугуржуп алырынга бистиң белениивисти маңаа немеп каап болур.

Корей чартык ортулукка ниити байдалды экижидериниң аайы-биле Мурнуу Корей-биле экономиктиг харылзааларны тургузар аргалар тыптып кээп болур деп бодап турар бис.

Кады ажылдажылганың хөй янзы, биске чаа болуп турар хевирлериниң деңшилгези массалыг даштыкы туризмге база-ла материалдыг болгаш психологтуг баазаны тургузуптарынга бүзүрээр мен.

Бодунуң ажыл-чорудулгазын ам безин бүзүредип бадыткаан улусчу дипломатияны хүн бүрүнүң амыдыралынга дидими-биле киирерин, кижилер аразынга харылзааларны көвүдедирин деткип турар бис. Ооң-биле холбаштыр улустар аразынга культура харылзааларын тургузарының регионалдыг төвүн Азия-Оожум океан девискээринге тургузарының дугайын чүге бодап болбас боор. Национал салбырларлыг болур ол хөй-ниити организациязының сорулгазы билигниң болгаш ажыл-чорудулганың янзы-бүрү талаларынга төлевилелдерни ажылдап кылыры, эртемденнер, студентилер аразынга, янзы-бүрү чурттарның хамаатыларының аразында харылзааларга дузалаары, каттышкан гуманитарлыг, экологтуг шинчилелдерни чорудары болур.

Эргим эштер! Бис делегейниң Азия-Оожум океан улуг кезээниң келир үезинче оруктуң чүгле эгезинде туруп турар бис. Биске бергелер, шаптыктаашкыннар болгаш аңаа эвес чаа чүүлдер таваржыр. Ынчалза-даа дуржулганы болгаш билигни чыып албышаан, базым саны-биле шудургу бурунгаарлап чоруур бис.

Бөмбүрзектиң хүн бүрүзү чөөн чүкке эгелээр, чечени-биле чугаалаарга, бистен ындыг-ла ырак эвес, ылаңгыя Сибирь хемчеглери-биле алырга, ону мен Красноярск крайга ужудуп чоруп тургаш эскерип көрген мен, Оожум океанның чалгыгларынга төрүттүнүп турар.

Хүн бүрүзү эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлээриниң, тайбыңны болгаш улустар аразынга бүзүрежилгени быжыглаарының оруу-биле бисти бурунгаарлатсын дээш ажылдаалыңар.!

Дузалал ажыл-агыйы

ТОДАРГАЙ ЧҮҮЛДЕР КЫЛДЫНЗА-ДАА

Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле районнуң совхозтары сөөлгү үш чылдарда чамдык тодаргай ажылдарны кылган. Ол чоокта чаа эрткен хыналдадан илерээн. Бо чылдың июль бирге чедир байдалды 1985 чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, суурларда чурттакчыларның хууда тудуп турар бода малы 34,5 хуу өскен. Хой болгаш өшкү 37 хуу, хаван 2 катап хөй, чылгы мал 2,4 хуу болуп турар. Ортумаа-биле кодээ зонага чүс өрегеге-ле 231 бода мал онаажып турар. Ол ышкаш хой болгаш өшкү 693 баш, хаван 135 баш. Ылаңгыя Хорум-Даг, Чыргакы кодээ Советтериниң девискээриниң чурттакчыларында хуу мал арбын. Чүс өрегеге онааштыр безин, ында бода мал 313-тен 407 баш чедип турар. А хой болгаш өшкүнүң саны 1365 база 1271 хире. Көңгүс кандыг-даа мал-маган тутпайн орарларның саны бо чылдың алды айларында 7,6 хуу кызырылган.

Кодээ чурттакчыларның хөй кезии картофельди болгаш ногааны өстүрүп орар. Чурттакчыларның мал-маган тудары-биле чээли дузаламчыны ап турары элээн идигни берген. Эрткен чылын чоннуң 11 билдириишкини чээли алырынга чаңгызы-даа шиитпирлеттинмээн турган болза, бо чылдың эрткен айларында 34 кижиниң ындыг дилеглери хемчегалдынган. 33,5 муң рубль чээлини оларга берген.

Чурттакчы чоннуң дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге дузаламчы кылдыр амгы үеде тараа артынчыларын, саваң, картофель садып, чамдык совхозтарга хаваннар саткылаан. Эрткен чылын чурттакчыларга 56 хаван саткан. А «Чыраа-Бажы» совхоз ындыг дузаламчыны чаңгыс-даа көргүспээн. Бо чылын чаңгыс-даа совхозка хаван садары көрдүнмээн. Хуу малдыг чурттакчыларга мал чеми белеткээр болгаш одарладыр черлерни багай шиитпирлеп келген. Хыналдадан алырга, совхоз ажылчыннарынга сиген белеткеп алыр черни, оода-ла агитквартираларга безин тускайлап бербээн. Хой болгаш өшкү одарладыр черлерни чаңгыс-даа совхоз аңгылап бербээн. Чоннуң хуу малын кадарар тускай кижи үндүрбээн. Моон уламындан ниитиниң малы-биле хуу мал кады турбушаан. Совхозтарда чүс хире пенсионер чурттап орар. Олар хуузунда мал-маганныг. Пенсионерлерниң 35-и төп турлагларның одарларындан ыңайгы девискээрлерде чайлаглап, кыштаглап турар. Оларның чамдыктары-биле хуу мал малдаары-биле дугуржуп, сут болгаш мал чемин берип, зооветеринарлыг хандырылганы база кылып болур.

Совхозтарда аныяк өг-бүлелер хөй. Оларга бода, шээр малдарны артыкшылдап садар хемчеглерни алырын ажыл-агыйның удуртукчулары чедир бодавайн турар. Өг-бүлелер хуу малды азыраарынга, совхозтуң бодунга ажыктыг болурун ханы өөренип көөрү чугула. Ажыл-агыйларда хуу малдарны эмнээринге эм-таң-биле хандырылга багай. Хуу малдарга аарыгларга удур чорудуп турар профилактиказы негелдеге четпес. Мал чизезин чүгле чыл эгезинде чаңгыс катап чорудар, ону кылып турары эренгей. Чүгле мал тудуп орар ээлериниң аксы-биле чизе кылыры канчап-даа таарышпас. Мону моон соңгаар чизе чорударда ханы сайгарып, өөренип көөр болза эки.

Чурттакчылар девискээриниң участогун ажыглап турары ыракта четпес. Кодээ Советтериниң күүскомнарының көргүзүглеринден алырга, 96 өг-бүле ындыг шөлү чок. Ол ышкаш девискээринде участоктарлыг 190 өг-бүле картофель-даа, ногаа-даа олуртпааны хыналдадан илерээн. Суурларда дыка хөй өг-бүлелерниң участоктарында чүгле чашпан үнген. Бажын-Алаакта—33, Хайыраканда—57, Хорум-Дагда — 31 өг-бүлелер ногаа, картофель тарывайн орар. Бажын девискээриниң участогунда чүге картофель, ногаа өстүрбейн турарын чурттакчылардан айтырарга, совхоз шөлүнде тарып алган болур. А боттарының участоктары чашпан долган. Кодээ Совет күүскомнарының административтиг комиссиязы бо талазы-биле кандыг-даа хемчег албайн келген. Өске талазында, бир кол чылдагаан—бажың участогунуң девискээринге суг доктаамал келбезинде, чамдык чүвеге күш четпес пенсионерлер, долу кужу чок өг-бүлелер картофель, ногаа тарыыр аргазы чок. Ындыг өг-бүлелерге совхозтуң практиктиг дузазы онза чугула. Ынчалзажок ажыл-агый удуртукчулары оларже кичээнгей салбайн турар. Моон соңгаар оларга практиктиг дуза көргүзери-биле хемчеглер алза эки.

Моон кандыг түңнел үндүрзе эки? Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге совхозтар дирекциялары ам-даа четпес ажылдааның демдеглээр апаар. Ниитиниң малындан хуу малды аңгылаарының негелдезин партия, совет органнар четпес чоруткан. Ол ышкаш чурттакчыларга сиген кезер болгаш одар шөлдерин тускайлап бербейн, оларга мал артыкшылдап садарын организаставайн келгени канчап-даа таарымча чок. Ынчангаш хуу малдыг чурттакчыларга сиген кезер болгаш одарны быжыглаарын совхоз дирекцияларынга сүмелээр. 1989 чылда совхозтар чурттакчыларга садар бода малды, дагааны болгаш өске-даа азырал кушту тускайлап, олче сагыш салыры күзенчиг. Ээ чок кыштагларга чоннуң хуу малын тургузар кылдыр хемчегни келир чылын алза эки. Аңаа дуржулгалыг малчынны быжыглаар апаар. Девискээринде херим-кажаазы чок кижилерге тудуг материалдарын тускайлап бээриниң аргазын кылыр ужурлуг. Кодээ Совет күүскомнары, профэвилел комитеттери, ажыл-агыйларның херээженнер чөвүлелдери чурттакчыларның дузалал ажыл-агыйын сайзырадырының хемчеглерин ап, оларга практиктиг дуза көргүзеринче сагыш салза эки.

Комбу-Маадыр СЕГЛЕНМЕЙ.
Районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Магнитогорскиниң металлургия комбинадының коллективи бо чылдың эгезинден долу бот-орулга-чарылганың байдалында ажылдап турар. Ол чорук хөй муң кижилиг коллективтиң күш-ажылчы ритминге чаагай салдарын чедирген. Мында адырның бүдүрүлгелеринден эң бедик орулгалыг чорук чедип алдынган, керээлер ёзугаар продукция бээри дыка экижээн.

ЧУРУКТА: электрончу-инженерлер К. Макаров (солагай талазында) биле А. Мухай № 8 цехте автоматчыткан эргелеп башкырылга системазын тургузуп турары. Ол система агрегаттарның ажылдадыр эң таарымчалыг байдалдарын санап тывар сорулганы шиитпирлээр.

Б. КЛИПИНИЦЕРНИҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

• • •

Одессаның аар кран тудуунуң Январь тура халыышкыны аттыг бүдүрүлге каттыжыышкынының коллективи ортумак ыракшылдыг ракетаның (СС-20) транспорт тургузуунуң баазазынга баштайгы шенелде машинаны —80 тоннаның күчүлүг тудуг кранын чогаадып кылган.

ЧУРУКТА: ооң мурнундагы СС-20 ракетаның шассизинде кылган 80 тоннаның күчүлүг тудуг краны.

И. ПАВЛЕНКОНУҢ фотозу.

(СЭТА).

«Азияның төвүнде — Улуг-Хемниң эриинде»

БАЙЫРЛЫГ, ӨҢНҮКТЕР

Москваның «Марионеткалар» деп театржыткан концерт байырлалдары Тыва АССР-ниң найысылалында «Совет Тываның 5 чылы» стадионунга үш хүн иштинде уламчылаан. Ажык дээр адаанга улуг, делгем стадионга көрүкчүлер-дыңнакчылар олуттар сыңмас кылдыр чыглып келген. Ол хүннерде аңаа чыылганнарның хөй нуруузу-ла аныяктар болганы оларның амгы үениң музыка уран чүүлүнге сонуургалдыын херечилеп турар. А келген артист аалчыларның саны хөй эвес болгаш олар база-ла талантылыг аныяктар. Делгем, хөглүг хөгжүм үделгелиг номер бүрүзүн чыылганнар сонуургап, динмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп ап турган.

Эвээш кижи киржикчилиг-даа болза, ол рок-хөгжүмнүг концерт «Нон-стоп», «Идея фикс» болгаш «Мираж» деп үш бөлүкке чардынган. Концерт төнген соонда көрген номерлеринге үнелел берип, сонуургаан аайы-биле аразында маргыжа каап, чугаалажып бар чыткан ийи студент аныяк кыстардан: «Концерт силерге кандыг болду, кайызы кончуг сонуургадыңар?» — деп айтырдым.

Олар үр боданмайн-даа:

— Чарлакчы Андрей Днепровтуң, пародист Анатолий Хайттың чидиг, уран-чечен, каттырынчыг кыска чугааларын, «Мираж» бөлүктүң хөгжүмнүг ыры-шоорлуг көргүзүглерин аажок сонуургадывыс — деп, студент кыстар сагыш-сеткили каттыжып, дары угда ол номерлерни мактадылар.

Ооң соонда дораан-на ийи аныяк оолдарның бодалдары мындыг болду:

— Маңаа — Азияның төвүнге бир-ле дугаар кээр деп шагда-ла баш бурунгаар дурушкаш, белеткенип турган улус тыва аялгалардан киирип алган болза улам эки, дыңнаксанчыг болур ийик. А бистиниге база ындыг хөгжүмнүг концертти орус, тыва-даа аялгалардан шилип алгаш, организастап тургузуп болурунуң аргазы черле бар деп бодаар бис. Аалчыларның концерти ниитизи-биле солун-на болду.

Чарлакчы Андрей Днепровтуң, пародист Анатолий Хайттың уран-чечен, чидиг, шүгүмчүлелдиг кыска чугааларын чыылганнарның сонуургап тураны черле чөптүг. Олар, ылаңгыя чарлакчы чиртилеме хөгжүмнүг күүселделер аразында амыдыралда ниити четпестерни сойгалаан кыска шоодугларны чугаалай каапкарга, дыңнакчылар чир-шоң кылдыр каттыржы бээр турду. А каткы бээрге-ле эпчок, сеткилге таарышпас чүүлдерден ала-чайгаар чаза теп үнүп кээр кыйгырыгның, азы шоодугнуң бир хевири-дир. Чарлакчы Андрей Днепровтуң «Чингине секретарьга чагаа» деп чугаазында карак чаар, чүгле ол хүнүн бодаар чорукту сойгалап илереткени солун болгаш дээштиг болган.

Бот-тывынгыр композиторлар С. Бюрбе болгаш Б. Кенеш олар москвачыларның рок-хөгжүмнүг концертин ниитизи-биле, ооң иштинде ылаңгыя «Мираж» бөлүктүң көргүзүглерин эң чараш, чаңгыс-даа артык үн болгаш шимчээшкин чок деңдески, бир демниг күүсеткенин демдеглеп турдулар.

Москвачыларның сөөлгү концерттерин көргеннер сеткил ханышкынны илереткен адыш часкаашкыннары-биле: «Четтирдивис, база катап аалдап кээр силер, байырлыг!» — деп чылыг, чаагай сөстер-биле чарылганнар.

Кечил-оол **ЭКЕР-ООЛ.**

ЧУРУКТАРДА: Рок-хөгжүмнүг концерт үезинде.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотолары.

ТЫВА АССР-НИҢ КУЛЬТУРА МИНИСТЕРСТВОЗУ
«Хүндүлелдиң демдээ» орденниг хөгжүм-шии театры

1988 чылдың октябрь айның
РЕПЕРТУАРЫ

8—суббота В. Серен-оол **«ИЕЛЕРНИҢ ШИИТКЕЛИ»** (Поэма-парабола).
9—воскресенье Л. Борусевич, И. Карваухова **«ЧИДИГ КЫЗЫЛ ЧЕЧЕКЧИГЕШ»** (2 кежегелиг шии).

9 — воскресенье Ю. Хмельницкий **«ДОННА ЛЮЦИЯ АЗЫ ЧАРЛЕЯ УГБАЙ»** (3 кежегелиг комедия).
20 — четверг

11 — вторник
15 — суббота — **Шиини тускай чарлаар**
26 — среда

14 — пятница Г. Лорка **«ХАННЫГ КУДА»** (3 кежегелиг трагедия)

16—воскресенье С. Михалков **«БИЛИИРГЕК КОЙГУНЧУГАШ»** (2 кежегелиг тоол).
16—воскресенье А. Кудрявцев **«ИВАН БОЛГАШ МАДОННА»** (2 кежегелиг трагикомедия).

23 — воскресенье А. С. Пушкинниң тоолдары. **«БАЛЫКЧЫ БОЛГАШ БАЛЫК ДУГАЙЫНДА ТООЛ»**. **«ЛАМА БОЛГАШ ООҢ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ БАЛДА ДУГАЙЫНДА ТООЛ»**
В. Вербин, М. Мишин. **«КАПИТАН БЛАД»** (Р. Сабатиниң романнарынга романтиктиг шоу).

26—среда Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улустуң артизи К. Н. Мунзуктуң 70 харлаанынга тураскааткан театржыткан концерт.
29 — суббота

27 — четверг А. Гельман **«УЗУН САНДАЙ»** (2 кежегелиг комедия).
28 — пятница М. Горький **«КЫРГАН ИРЕП»** (4 кежегелиг шии).
30 — воскресенье М. Машаду **«БРАЗИЛИЯНЫҢ ЭРТИНЕЗИ»** (2 кежегелиг тоол).
30 — воскресенье—Шиини тускай чарлаар.

Кежээки шиилерниң эгелээри 19 шакта, эртенги шиилерниң 12 шакта. Тыва шиилер орус дылче ол дораан очулдуртунуп турар. Театрның кассазы 11 шактан 19 шакка чедир ажылдаар. Дүште 14 шактан 15 шакка чедир чапсарлаар. Дыштаныр хүн — понедельник. Коллективтиг чагыгны хүлээп алыр, телефону 2-25-49 болгаш 2-35-88.

«Тыва автотранс» каттыжыышкынның Тывада республиканың өөредилге-курс комбинады «ВС» категорияның чолаачыларын тыва дылга белеткээр талазы-биле курсантыларны хүлээп алырын чарлап тур. Өөренир хуусаазы 5 ай. Будурулге черлериниң чорутканы болгаш оларның күселин-биле чоруткан 8 класстан эвээш эвес эртемниг, 17,7 хардан эвээш эвес назылыгларны хүлээп алыр. Өөредилге 1988 чылдың сентябрь 15-те эгелээн.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу 113-А.

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы мотоцикл, чиик автомобильдер, чүък сөөртүр автомобильдер чолаачыларының «Д», «Е» категорияның чолаачыларының мергежилиниң бедидеринин болгаш «С»-тен «В» категорияже шилчидериниң, автомеханиктерниң, телерадиомастерлерниң кежээки курстарынга, секретарь-машинакчыларның кежээки болгаш хүндүскү курстарынга дыңнакчылар хүлээп алырын чарлап тур.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Интернационал кудумчузу, 49, телефону— 2-25-28.

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ БОЛГАШ ПРОФКОМ ДАРГАЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Коллектив кежигүннерин капуста-биле хандырарының чагыгларын хүлээп ап турарын Кызылдың аъш-чем садыы дыңнадып тур.

Чагыгларны дараазында телефоннарда хүлээп ап турар: 3-25-44, 2-17-94.

СЕУЛ-88: XXIV ОЛИМПИАДА

ЯБЛОКО ЯБЛОНЯДАН...

СЕУЛ. (СЭТА-ның тускай корр. В. Кукушкин). Пистолеттен кара боолаарынга Олимпиаданың чаа чемпионунуң адын Нино дээр. Ол спортчу эстафетаны ачазындан салгап алган. Ооң ачазы — Вахтанг Салуквадзе чоокка чедир-ле бистиң чуртувуска билдингир болгаш сураглыг спортчу турган. Ол — чурттуң шилиндек командазының кежигүнү. Ооң чедиишкиннери эвээш эвес. Төбилисиде билдингир Дигоми районда ооң өг-бүлезинде янзы-бүрү медальдарның аразында чүгле олимпийжи алдын медаль чок.

— Ам кандыг-ла-бир медальды чаалап алыр дээр болза, ыяап-ла делегей рекордунга дүгжүп турар санны чедип алыр дээш демисежир апаар — деп, Олимпиада-68-тиң киржикчизи, Башкирияның күрүне университединиң доцентизи, математик Ренарт Сулейманов менээ чугаалаан.

Улуг хемчээлдиг мындыг маргылдааларга башкы бодунуң бедик мергежилдиин бадыткаар дээш сес кижиниң аразынга артарының маргылдаазынга киржир апаар. Аңаа Нино чедиишкинниг киришкен. Орта 591 санныг болуп, Олимпиаданың чаа рекордун тургускан. Ол хире санны дуржулгалыг спортчу Ясна Секарич (Югославия) чедип алган. Ооң соонда олар база катап ужурашканнар. Дистанцияның хемчээли — 25 метр. Нино баштай 50, а ооң соонда 49 санны алган. Түңнел адышкын үезинде Ясна беш санны «чидирипкен». А япон Томоко Хасегава ооң-биле деңсанныг апарган. Түңнел ужуражылгада ол эң эки көргүзүглүг үнгеш, мөңгүн медальды чаалап алган.

Чаа чемпион Нинонуң чедиишкинин ачазы, Токиога эрткен Олимпиаданың мөңгүн медалының эдилекчизи Шота Квелиашвили олар үлешкен.

ОЛИМПИАДА ЧЕМПИОННАРЫНЫҢ ЧУГААЛАРЫ

«Мээң кол сорулгам — Олимпиаданың алдын медалын чаалап алыры турган — деп, Кристин Отто (ГДР) тиилелге чедип алганы эштиишкин соонда медеглээн. — Ынчалза-даа делегей рекордунуң дугайында бодавайн-даа турган мен. Мындыг маргылдааларга ол ындыг-ла чугула эвес. Бодумнуң графигимни Кыдаттың болгаш Францияның спортчулары-биле ачыр-дачыр демисежип болур кылдыр тургузуп алырын оралдашкан мен. Американың болгаш Канаданың спортчуларының кошкак көргүзүглүг болганы мени дыка-ла элдепсиндирди».

Кристин Отто хостуг арга-биле 100 метрге эштиринге чемпион болган.

100 метр хемчээлге брасс-биле эштиринге чемпионнаан Адриан Мурхауз (Великобритания) мынча дээн:

— Алдын медаль чаалап алыр дээш шагда-ла Лос-Анджелостан эгелеп белеткенген мен. Ынчангы ол Олимпиадага мен кошкак түңнелди көргүскеш, чүгле дөрткү черни ээлээн мен. Маңаа база-ла бодумнуң санап турганым үем көргүспедим. Делегей рекордун тургузар сорулгалыг турган мен».

Ындыг медеглелди ол парлалга конференциязынга кылган.

«Өөрүшкүден албыстаар чыгыы апардым — деп, 400 метр хемчээлдиг комплекстиг эштиишкинге тиилээн Жанет Эванс (АКШ) чугаалаан. — Бодумнуң күзелим чедип алдым. Ооргалап эштир дистанцияга-ла тиилелгени чедип апкан ышкаш болдум ийин».

200 метрге хостуг арга-биле эштиринге чемпион болган делегей рекордчузу Дункан Армстронг (Австралия) мынчаар чугаалаан: «Рекорд тургузар бодаваан мен. Мени чүгле арыг тиилелге сонуургадып турган. Маргылдаа үезинде удурланыкчыларым бар деп безин улуг-ла эскербээн мен».

СОЛУННАР ЧҮНҮ БИЖИП ТУРАРЫЛ?

СЕУЛ. (СЭТА). Мурнуу Корейниң солуннары бодунуң арыннарында XXIV чайгы Олимпиаданың чорупп турарының дугайында фото-чуруктарлыг репортажтарны хөйү-биле парлаан. Эрткен суббота-да Сеулга 200 хире студентиниң полиция-биле үскүлежиишкини болганын «Кориа геральд» солун бижээн. «Бистер диктаторжу Олимпиадага удурланып тур бис!» — деп, студентилер алгыржып турган. Он беш минута эрткенде полиция студентилерни тарады сывырыпкан.

Социалистиг чурттарның спортчулары баштайгы хүннерде улуг чедиишкинниг болганын солуннар демдеглээн. «Сеул синмун» солунуң эгелериниң бирээзи мындыг болган: «Совет Эвилелиниң чажыт чепсээ». Олимпиаданың чаа чемпиону адыгжы Ирина Шиловага тураскааткан материалдың эгези ындыг болган.

Совет футболистер Мурнуу Корейниң спортчулары хайым ойнаан соонда, Олимпиаданы көрей спортчулар чедиишкинниг эгелээн дээр дугайын ол-ла солун бижип турар.

Чаа ном

БАШКЫЛАРГА СҮМЕЛЕР

Школа реформазының чугула үе-чадазының өйүнде башкылаашкын ажылдарын чедиишкинниг чорударынга, өөреникчилерге быжыг билигни берип, өөретпишаан кижизидер принципке дүүшкек дузалал номдептерлер улуг рольдуг.

Бо чугула сорулганы чедиишкинниг боттандырарынга дузалаары-биле педагог-методист Анна Маадыевна Монгуш ортумак школаларның чедиги класстарынга «Төрээн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга ажыктыг «Методиктиг сүмелер» деп дузалал номун тургускан.

Ийи муң кезек тиражтыг чаа ном дөрт кол-кол бөлүктерден тургустунган, ылаңгыя мындыг эгелер кирген: «Чогаалдар сайгарылгазы», «Класстан дашкаар чорудар ажылдар», «Номчулга конференциязы», «Чечен чогаал бөлгүмнери», «Тайбың кичээли» болгаш оон-даа өске. Ол ышкаш өөредиглиг номда сураглыг тыва чогаалчылар С. К. Токаның, С. А. Сарыг-оолдуң, С. Б. Пюрбюнуң, В. Ш. Көк-оолдуң, С. С. Сүрүң-оолдуң, К. К. Кудажының, Ю. Ш. Кюнзегештиң чогаалдарын канчаар сайгарарының арга-методтарын тодаргайлаан.

Башкыларга «Методиктиг сүмелер» номун филология эртемнериниң кандидады Ч. М. Доржу редакторлаан.

Сандан **САНДЮ.**

КҮЗЕЛИВИС—ДЕЛГЕМ САДИК

Бистиң чуртувустуң кайы-даа булуңунда чон чаа ёзу-биле ажылдап турар. Тес-Хемде Теректиг-Хем суурнуң бүгү коллективтери база эде тургустунуп, эрги чаңчылдардан уштунарының аргаларын тыптынып турар. Чеден уругларлыг бистиң садиктиң ажылчыннары база-ла ындыг бис.

Ам садиктиң байдалын чугаалап көрейн. Ооң кажан туттунганын билбезим шын, үр-ле болган боор. Ону бис боттарывыс септеп, арыг-шевер шинчи киирип, чүгээр эдилеп келдивис. Эң-не берге чүвези — ооң өрээлдериниң тар, черле бажыңның бичии болганы. Ону боттарывыс эде-хере тыртып шыдавас бис. Ооң уламындан уругларны шөлээн ойнадыры болдунмас, ылаңгыя шимченгир оюннарның хөй кезиин даштыгаа кылыр ужурга таваржыр-дыр бис. А даштыгаа үргүлчү чылыг болгаш чаъс-чаашкын база хат чок турар эвес. Ылаңгыя кыжын чаш уругларны соок черже үндүрбес ужурлуг.

Садиктиң ажылдакчыларының, черле суурнуң бүгү чурттакчыларының күзели — делгем өрээлдерлиг, чылыг болгаш чырык садик. Чогум чаа садикти тудуп турар, бистиң сагыжывыска ындыг чүве ийикпе, ооң тудуунуң чылыш чогун чүү дээр. Тудугнуң бараанын эртенниң-не көөр, ооң кайы хире дөгүй бергенин бола чугаалажыр-дыр бис. Оон мындыг түңнелге кээр бис — кышты база тар бажыңга сыңмарлажып эртирер.

Мен тудугжуларны-даа, оларның ажылын дүргедедир ужурлуг органнарны-даа шүгүмчүлээр бодавайн тур мен. Олар база эде-хере тыртынып турлар ыйнаан. Ынчангаш оода келир чылын чаа садиктиг болурувусту күзээр-дир мен. Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң удуртукчулары мээң бо чүүлүмнү номчааш, элээн боданып, ажылды шапкынчыдар хемчеглерни алыр дээрзинге идегедим.

Биче-кыс **ДОҢГАК.**
Садик эргелекчизи.

ҮШКҮ СЕЗОНДА

Үш-Белдир курортунуң үшкү сезонунда дыштаныкчыларның хөй кезии, ылаңгыя аныяк назылыглар маңаа организастап эрттирген спортчу маргылдааларга идепкейлиг киришкеннер.

Баштай-ла шыдыраа маргылдаазын эр, херээжен дыштаныкчылар аразынга эрттирген. Шупту 16 эр, 3 херээжен спортчулар арга-мергежилин көргүзүп, маргышканнар. Ийи неделя уламчылаан оюннуң түңнелинде Кызылдан эмчи Владимир Базыр бирги, Красноярск хоорайдан геолог Владимир Пантюков ийиги, а Өвүрнүң Хандагайтыда чолаачы Александр Монгуш үшкү черлерни тус-тузунда ээлээш, өртектиг белектер-биле шаңнатканнар. Херээженнерниң чемпиону Тес-Хемден келген ажылчын Ольга Шойдак болган. Шак-биле дүрген ойнаар оюн база солун эрткен. Аңаа Красноярскиден келген Владимир Пантюков 10 кижиниң аразындан тиилекчи болган.

Курорттуң культура-массалыг ажыл талазы-биле каттышкан чөвүлелиниң планын ёзугаар спортчу хүнну эрттирген. Аңаа хол бөмбүүнге, тыва хүрешке, тенниске маргылдаалар организастыг болуп эрткен. Хол бөмбүүнге оолдар, уруглардан тургустунган корпустар аайы-биле 4 команда киришкен. Бирги черни Саая Хураганның капитаннааны № 2 корпустуң командазы алган, оларга тускай белек шаңналды тывыскан.

Хүреш маргылдаазы республиканың хоочун спортчуларының бирээзи мөге Алексей Бумаактың удуртулгазы-биле эрткен. Аңаа хүрешкен 16 мөгеден Моол Арат Республиканың хамаатызы Болду Баатыр кончуг чараш, эрес-кашпагай хүрежип, каш янзы аргаларны ажыглап тургаш, шүглүп үнген. Андрей Түлүш ужуурлешкен, а Саая Хураган биле Иван Даваа үшкү-дөрткү черлерни алганнар. Оларның шуптузун тускай өртектиг белектер-биле шаңнаан. Бо маргылдааны эрттирерде чараштыр быжып, даарап каан содак-шудакты белеткеп алганы көрүштүг болган.

Базыр **МОНГУШ.**
Башкы.

Сүт-Хөл район.

КОЛЛЕКТИВТИҢ КОНЦЕРТИ

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың «Хүлүмзүрүг» агитбригадазының концертин комбинаттың ажылчыннары сонуургап көргеннер. Ылаңгыя улусчу чогаадылганың ийиги Бүгү-эвилел фестивалының лауреады Лариса Николаевна Ганчаеваның удурткан ансамблиниң көргүзүглери дыка солун болган. «Алдын дүлгүүр» уруглар салының кижизидикчилери Л. Чалова, Г. Бибишева болгаш эмчи сестразы Т. Терина оларның аңгы-аңгы үннерге ырлааны таарымчалыг. Танцы бөлүү «Дамырак» болгаш татар улустуң танцызын бараалгаткан.

Үк агитбригада белеткээн концертин чоокку үеде хоорайның өске коллективтеринге база көргүзер.

А. **ГАЙНУТДИНОВА.**
Б. **БАЙКАРА.**

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 8.55 — «Кижи». Кижиниң физиктиг арга-шыдалдарының дугайында. 9.55 — 10.05 — Медээлер. 11.40 — 13.00 — XXIV чайгы Олимпиада оюннары. 13.45 — Медээлер. 13.55 — XXIV чайгы Олимпиада оюннары. Эштиишкин. Чадаг-терге спорту. 16.20 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. Москвада удуртуп-башкарар аппаратты кызырар дугайында. 16.30 — Концерт. «Оркестр де Пари». Дирижер — Д. Баренбойм. (Франция). 17.15 — «Сээн сонуургалдарың». Телефильм. 17.40 — Таджик телевидениези программазы. 18.30 — «Хөглүг челээш». 19.00 — Мультфильм. 19.15 — Бистиң садывыс. 19.45 — Бөгүн делегейде. 20.00 — XXIV чайгы Олимпиада оюннары. Классиктиг хүреш. Бокс. 22.00 — «Үе». 22.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 22.45 — Эвилелдешкен республикалар телестудияларының фильмнери. «Бөрү тамызы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.50 — 00.10 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.05 — Немец дыл. 9.35 — Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 10 класс. Алгоритмнер кадар робот. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Ф. М. Достоевский. «Кем-херек үүлгедиишкини болгаш кеземче». 10.35; 11.35 — Физика. 6 класс. «Экии, физика!». 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Бөрү тамызы». 1-ги сериязы. 13.25—13.35 — Медээлер. 18.00 — Медээлер. 18.10 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.20 — XXIV чайгы Олимпиада оюннары. Бокс. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 — «Ажыл мастерден коргар». Өөреникчилерниң демократтыг-дузадал болгаш техниктиг чогаадылгазының республика делгелгезинден репортаж. 20.45 — Док. фильм. 21.05 — Делегей байдалының дугайында беседа. 21.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Улусчу контроль». «Хүн айтырыгларынга». 21.45 — Медээлер. 21.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

22.00 — «Үе». 22.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 22.45 — 02.20 — XXIV чайгы Олимпиада оюннары. Аар атлетика. Спортчу гимнастика.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 — Медээлер. 18.10 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.20 — XXIV чайгы Олимпиада оюннары. Бокс. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — П. И. Чайковский аттыг делегей конкурстарының лауреаттары. М. Плетнев. 21.00 — Док. фильм. 21.15 — «Даразындагы». Хосталгазын казыдып хоругдаттырып чораан кижилерниң социал агартылгазының дугайында. Кишиневтан дамчыдылга. 21.45 — 22.00 — «Чалыы назын танцылап, ырлап тур».

(Солуннуң даразында номери сентябрь 23-те үнер).

КИНО

СЕНТЯБРЬ 21-де

«НАЙЫРАЛ»: «Случай в аэропорту» 9.30, 12.40, 15.50, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Властелин времени» 9.30, «Соблазн» 14.30, «Кинг-Конг» 11.30, 16.50, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подростки» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: Одинокая трещина» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

АГААР

Республикага шоолуг эвес эдир булуттаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне 0—5 градус чылыг болур. А чамдык районнарга дүне 0—5 градус соор.

Хүндүс республикага 20—28 градус чылыыр.

Кызылга база-ла шоолуг эвес булуттаар, аязыр. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне найысылалга 0—2 градус, а хүндүс 21—23 градус чылыыр.

Автоорукларга көстүрү эки. Эртенги шактарда туманнаар.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адрезивис: 467000
Кызыл хоорай,
Красноармейская
кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузут килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-4.-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41.
солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга арынзы.
Солуннуң индекизи 54241.
Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.
Чагыг № 182. ТС—00572